

Bachelorproef
Professionele Opleidingen
Studiegebied Sociaal-Agogisch Werk

Academiejaar 2019-2020

REMEMBER – RE-MEMBERING

Soms gaat het nooit voorbij

*Het belang van herinneringseducatie bij de intergenerationele
overdracht van de gevolgen van de twee wereldoorlogen*

Bachelorproef aangeboden door

Nadia Cogge

tot het behalen van de graad van

Bachelor in de Gezinswetenschappen

Bachelorproefbegeleider: **Hans Van Crombrugge**

Interne begeleider: **Kapitein-commandant John Deheegher**

Externe begeleider: **Kapitein-commandant b.d. Etienne Moons**

Luitenant-kolonel b.d. Rudy Baert

Volmacht en abstract bachelorproef

Opleiding:	Bachelor in de Gezinswetenschappen	
	Voornaam	Naam
Student:	Nadia	Cogge
Woonplaats:	Woonplaats Esenweg 149 - 8600 Diksmuide/Esen	
Interne begeleider:	Hans	Van Crombrugge
Externe begeleiders:	John	Deheegher
Bachelorproefbegeleider	Etienne	Moons
	Rudy	Baert
Titel bachelorproef	REMEMBER – RE-MEMBERING: Soms gaat het nooit voorbij Het belang van herinneringseducatie bij de intergenerationele overdracht van de gevolgen van de twee wereldoorlogen	
Ik verleen aan hogeschool Odisee een gratis recht tot gedeeltelijk of volledig gebruik van de bachelorproef voor doeleinden van onderwijs en wetenschappelijk onderzoek voor de hele beschermingsduur van de bachelorproef. Ik geef tevens de toestemming dat mijn digitale bachelorproef gratis online ter beschikking wordt gesteld: ☒ via bibliotheekcatalogus binnen LIMO (Odisee) ☐ internetbreed (open archive) ☐ bachelorproef moet vertrouwelijk blijven op vraag van de externe of interne begeleider voor .... jaar. Datum: 31/05/2020 Handtekening:		

Abstract

Kern- / trefwoorden bachelorproef

België, wereldoorlogen, shellshocksyndroom, Posttraumatic Stress Disorder, Moral injury, Intergenerationele Transmissie van Trauma, herinneringseducatie,

Probleemstelling

In deze bachelorproef onderzoek ik de functie van herinneringseducatie bij de verwerking van de mogelijke impact van de oorlog op nakomelingen die opgroeiden met (groot)ouders die de 'Groote Oorlog' en de Tweede Wereldoorlog meemaakten. Mijn centrale vraag luidt als volgt: hoe kan herinneringseducatie helend werken voor nakomelingen bij wie de nawerking van de wereldoorlogen intergenerationeel wordt doorgegeven?

Korte samenvatting bachelorproef

De traumatische werking van oorlogsleed is in de wetenschap uitgebreid onderzocht: shellshocksyndroom, PTSD, moral injury, ... zijn enkele benamingen die de psychische problematieken in kaart brengen. Oorlogsleed kan zelfs nog generaties doorwerken, dan spreekt men van 'intergenerationele transitie van trauma'. Plechtigheden tijdens jaarlijkse herdenkingen bieden geen blijvende, diepgaande werking. Er bestaat ook geen goed georganiseerd kader waarbinnen de getroffen en hun nabestaanden kunnen ondersteund worden. Een degelijke herinneringseducatie kan hier een oplossing bieden. Die focust op het leed dat nog 'tegenwoordig' is en steunt op drie pijlers: inzicht in de historische context, empathie en betrokkenheid en reflectie en actie.

Uit mijn enquête blijkt dat er een duidelijke behoefte bestaat om het oorlogsverhaal te delen, zowel bij de getroffen en hun nabestaanden. Dat gaat gepaard met de nodige schroom en terughoudendheid om daarmee naar buiten te komen. Op het microniveau van het gezin kan men beginnen met een aankondiging op folders van vaderlandslievende verenigingen, die via diverse kanalen verspreid worden, waarin men hen uitnodigt om anoniem een vragenlijst in te vullen. Daarop volgen met hun toestemming een reeks gesprekken met interviewers, die inzicht hebben in de werking van het geheugen en de complexiteit van herinneren. Via een empathische luisterhouding proberen ze samen de pijnlijke plekken bloot te leggen bij de getroffen en de familie, want ook die worden bij het gesprek betrokken.

Een volgende stap is de doorverwijzing naar de professionele hulpverlening, die voldoende moet worden gesensibiliseerd. De hulpverlening moet zich toespitsen op de verstoorde communicatie die trauma met zich meebrengt. Vermijding en afvlakking van emoties, en ook de gehanteerde opvoedingsstijl zijn zaken die de persoonlijkheidsontwikkeling immers grondig kunnen verstoren.

Verder kan ook het onderwijs herinneringsprojecten organiseren met aandacht voor de link met actuele oorlogsproblematiek. Dat kan in beide richtingen werken.

Vaderlandslievende verenigingen, die kampen met uitdunning en gebrek aan interesse van jongeren, kunnen hun herinneringseducatie op een andere leest schoeien, met als doel meer betrokkenheid creëren bij de burgers. Kunst kan hier een belangrijke rol spelen, want ze heeft de kracht om te verbinden. Via digitale of andere kanalen wordt een oproep geplaatst aan de bevolking om het eigen oorlogsverhaal om te zetten in poëzie, wat ervoor zorgt dat de verhalen worden bewaard. Poëzie biedt bovendien een geslaagde combinatie van kennis en beleving en verhoogt de empathie, omdat de emoties worden overgebracht en gedeeld.

Op macroniveau staat de overheid voor de belangrijke taak om de complexe puzzel van herinneringseducatie te helpen leggen. België heeft nog geen gepaste hulpverlening voor de verschillende generaties oorlogsgetroffenen. Enkel voor de militairen bestaat een aanpak. Het is wenselijk dat men, net zoals dat in Nederland al het geval is, een veteranenloket zou verbinden aan de oud-strijdersverenigingen, met de expliciete taak om generatieproblematieken als gevolg van beide wereldoorlogen te begeleiden. Een centraal aangedreven koker om de initiatieven bekend te maken en te verspreiden, personeel dat de educatie professioneel kan begeleiden, en dat alles geruggesteund door een beleid dat aandacht heeft voor mentale problemen en problematische psychische patronen bij generaties.

Referentielijst:

Nicolai, N.J. (2018). *Trauma. In: Emotieregulatie als basis van het menselijk bestaan*. Bohn Stafleu van Loghum, Houten. Geraadpleegd op 4 december 2019 via [https://link.springer-com.ezp.odisee.be/chapter/10.1007/978-90-368-2050-9_6](https://link.springer.com.ezp.odisee.be/chapter/10.1007/978-90-368-2050-9_6)

Van Crombrugge, H. (2009). *Ouders in soorten*. Antwerpen-Apeldoorn: Garant.

Verstraete, P., Van Everbroeck, C. (2014). *Verminkte stilte. De Belgische invalide soldaten van de Grote Oorlog*. Ieper: In Flanders Field museum

Vos, P. (2019). *Het gedeelde verhaal van een beschadigde moraal* (Brochure Groningen: Protestantse Theologische Universiteit - inaugurale rede als bijzonder hoogleraar Geestelijke Verzorging in de Krijgsmacht)

E-mailadres:

nadia.cogge@mail.com

Voorwoord

Op Allerzielen herdenken mensen hun individuele verlies. Maar er is ook zo iets als collectief verlies. Daarbij herdenken we de mensen die betrokken waren bij een of meer wereldoorlogen. Hoe we dat doen, kan een wezenlijk verschil uitmaken voor de nabestaanden, want oorlogsleed laat zich niet zo makkelijk uitwissen, zelfs niet over de generaties heen.

Mijn dank gaat uit naar alle mensen die mij bij mijn onderzoek geholpen hebben. Ik bedank in het bijzonder de bachelorproef begeleider dhr. Van Crombrugge, doctor in Pedagogische Wetenschappen, hoofdlector in de opleiding Gezinswetenschappen voor pedagogische vakken voor zijn deskundige begeleiding bij het tot stand komen van dit onderzoek. Dhr. Etienne Moons, Kapitein-Commandant voorzitter van de 'Vrienden van het O-L-Vrouwhoekje' vzw oudstrijdersvereniging, dhr. François Desmedt, kolonel SBH voluit Stafbrevethoudergids van Westfront Nieuwpoort, die mij van het begin tot op het einde tips, informatie, feedback, oprechtheid, respect deelden. Dhr. Rudy Baert, luitenant-kolonel toekomstig voorzitter van de 'Vrienden van het O-L-Vrouwhoekje' vzw en voormalig bestuurder van het War Heritage Institute volgde het proces mee. Dhr. John Deheegher, kapitein-commandant klinisch psycholoog in het Centrum Geestelijke Gezondheidszorg, Antenne CGG Militair Hospitaal nam uren vrij om de juistheid van mijn teksten in te schatten en aanvullingen te suggereren.

Verder gaat mijn dank ook uit naar een hele rij mensen die mij belangrijk bronnenmateriaal hebben aangeleverd, informatie hebben bezorgd, of adviezen geformuleerd: dhr. Torsy, ere luitenant-kolonel van het Vliegwezen, dhr. Mouton, ere luitenant-kolonel, dhr. Lelièvre, kapitein-commandant Vlieger b.d. en stadsarchivaris Nieuwpoort, dhr. Persijn, maatschappelijk assistent van de Centrale Dienst voor Sociale en Culturele Actie van Defensie, dhr. Wouters, medewerker van Studiecentrum Oorlog en Maatschappij - Cegesoma, dhr. Vercauteren, medewerker van het steunpunt voor het roerend en immaterieel cultureel-erfgoedveld, FARO gaf mij nog een extra duwtje tot finalisering, mevr. Bekaert, met andere medewerkers van de bibliotheek Nieuwpoort, mevr. De Burgemeester Laridon van de stad Diksmuide, mevr. Mouton, schepen toerisme en cultuur stad Veurne, dhr. Tyteca, stagementor vzw Gave Veste, dhr. Gantman, gemeenteraadslid Stad Antwerpen – voorzitter Raadscommissie KC, Dom Hugo, uit de St. Pieters-Paulusabdij, dhr. Beghein, voorzitter vzw Vriendenkring Vredesmolen Klerken, dhr. Van Eecke, voorzitter N.V.M.B.B. vzw afdeling Antwerpen, dhr. Van Loo, fotograaf ... allen hebben zij vrijwillig en spontaan hun medewerking verleend om mijn bachelorproef vorm te geven.

Een gemeend woord van dank aan de 154 respondenten voor het invullen van de enquête en/ of het toestaan van een interview. Bedankt om uw intergenerationele levensgeschiedenissen prijs te geven, ze leverden de basis voor mijn denkwerk over de overdracht van oorlogstrauma's. Ik dank ook mevr. Vanwalleghem, Lector studiegebieden gezondheidszorg, IWT en HWBK co-Odissee Gent-Brussel, voor het deskundig schrijfadvis en de paar goede vrienden die mijn werk taalkundig wilden nalezen. Mevr. Marianne Tahon uit Wijnegem en Lea Van Gijzeghem uit de St. Pieters-Paulusabdij en Mevr. Souad Senhaji Mouheb medestudente gaven mij de nodige morele steun.

Ten slotte vermeld ik nog mijn eigen kinderen en kleinkind, die mij de tijd gunden om dit tijdrovende project voor mekaar te krijgen.

Last but not least, meneer Van Crombrugge, uit naam vanuit de nabestaanden wereldoorlogen heeft iedereen de waardering voor u dat het thema 'gevolgen na de Belgische Wereldoorlogen bij nabestaanden' kon onderzocht worden en sluiten we af met de laatste woorden,..... *Kind Regards*

Inhoud

Volmacht en abstract bachelorproef	1
Voorwoord	4
Hoofdstuk 1 Opzet van het onderzoek.....	12
1.1 Sporen van de oorlog in de Westhoek, vroeger en nu	12
De vluchtelingenproblematiek in Vlaanderen	13
1.2 Strijd om de herinnering	13
1.2.1 Oud-strijdersverenigingen in de Westhoek.....	13
1.2.2 Koninklijke Vereniging “De vrienden van het Onze-Lieve-Vrouwehoekje te Oud-Stuivekenskerke” vzw onder Hoge Bescherming van H.M. de koningin.....	15
1.3 De impact van de wereldoorlogen op de latere generaties: een enquête	16
1.3.1 De impact van Wereldoorlog I	16
1.3.2 De impact van Wereldoorlog II	17
1.3.3 De impact van Wereldoorlog I en II.....	20
1.4 Herinneringseducatie: een must?	21
1.5 Synthetisch besluit.....	23
Hoofdstuk 2 Onderzoek naar de impact van de wereldoorlogen op de latere generaties	25
2.1 De antropologie van het overleven.....	25
2.2 De impact van wereldoorlogen op de latere generaties	26
2.2.1 Algemeen.....	26
2.2.2 Geheugen en herinnering	26
2.2.3 Shellshock tijdens en na de ‘Grote Oorlog’	27
2.2.4 Trauma en PTSD.....	30
2.2.5 Moral injury – na een missie	33
2.3 ITT of ‘Intergenerationele Transmissie van Trauma’	36
2.3.1 Risico- en beschermende factoren van het microstelsel: het kind, de ouders, het gezin	37
2.3.2 Risico- en beschermende factoren van het meso-systeem: omgeving, netwerken en familiebanden	43
2.3.4 Risico- en beschermende factoren van het macrosysteem	48
2.4 Kritische bedenkingen en evaluatie van de probleemstelling met besluit	59

Hoofdstuk 3	Veranderingsvoorstellen rond herinneringseducatie	61
3.1	Begripsbepaling herinneringseducatie.....	61
3.2	De drie pijlers van herinneringseducatie	61
3.3	Veranderingsvoorstellen op micro-, meso en macroniveau	63
3.3.1	Veranderingsvoorstel op micro-niveau: het gezin	63
3.3.2	Veranderingsvoorstellen op mesoniveau: hulpverlening, onderwijs, musea, media, (vaderlandslievende)verenigingen	64
3.3.3	Veranderingsvoorstel op macroniveau	70
	Algemeen besluit en conclusie.....	71
	Bibliografie	72
	Bijlagen	81
	Bijlage 1: Vragen van de enquête.....	81
	Bijlage 2: Projectvoorstel	81
	Bijlage 3: PowerPoint	85

Inleiding

Het bestuur van de Koninklijke Vereniging “De vrienden van het Onze-Lieve-Vrouwehoekje te Oud-Stuivekenskerke”, een vzw onder de Hoge Bescherming van H.M. de Koningin, komt in contact met de nageslachten van mensen die de twee wereldoorlogen meegemaakt hebben. Jaarlijks worden immers plechtigheden georganiseerd om ons blijvend te herinneren aan de gesneuvelde soldaten en het leed dat België heeft overleefd, te blijven herdenken. De bestuursleden tonen echter de nodige bezorgdheid voor de toekomst: hoe bereiken ze de nieuwe generaties? Hoe stomen ze die klaar om hun taak verder te zetten? Hoe verhogen ze de belangstelling en de zinvolheid van de herdenkingsplechtigheden?

Om die reden besloot ik deze vereniging als case te gebruiken om een veranderingsvoorstel uit te werken. De vzw kan, mits een vernieuwde herinneringseducatie, de spil worden waarrond mensen worden bijeengebracht en beluisterd. Ze kan ook een brug slaan naar scholen, musea, en andere verenigingen. Bij het detecteren van noden bij gezinnen kan ze de weg tonen naar de juiste hulpverlening.

Ook vandaag nog worden we wereldwijd geconfronteerd met militaire conflicten en aanslagen, en met het menselijk leed dat daardoor wordt teweeggebracht. Vluchtelingen zijn moeizaam op zoek naar een menswaardig bestaan. Ze moeten vaak opboksen tegen de uitwassen van een angstcultuur, die vaak leidt tot polarisatie en agressie tegenover deze minderheidsgroepen.

De plechtigheden, die het thema ‘oorlog’ een menselijk gelaat geven, kunnen een belangrijke bijdrage leveren om het empathisch vermogen van de mens te stimuleren. Een sleep van kindertekeningen hingen aan de bloemenkrans bij het herdenkingsmoment in Veurne van Karel Cogge, zijn verwanten en diegenen die sneuvelde tijdens de Eerste Wereldoorlog.

Foto 1: Lest We Forget (Pat Debaert, z.p.)

Vraagstelling

“Soms gaat het nooit voorbij”

Naar aanleiding van de herdenking 75 jaar WO II plaatste de VRT met de reeks ‘Kinderen van het verzet’ het thema van de verwerking van de oorlogen weer op de agenda. Mensen getuigen zoveel jaren later via verhalen, foto’s, brieven, ... over hun gestorven familieleden en zichzelf. Sommige verhalen kleven aan hun lichamen en blijven doorleven. Hun gestorven familieleden hadden op hun beurt vaak ook al te maken met een (groot)ouder als burger, dienstplichtige of militair, actief tijdens de oorlog van ’14-’18. Een gezin stichten na de helse oorlog van ’14-’18, om dan opnieuw geconfronteerd te worden met een Tweede Wereldoorlog was niet evident. De verwerking van de eerste oorlog vloeyde automatisch over in die van de volgende.

Centrale vraag

Deze bachelorproef onderzoekt de functie van herinneringseducatie bij de verwerking van de mogelijke impact van de oorlog op nageslachten die opgroeiden met (groot)ouders die de ‘Grote Oorlog’ en de Tweede Wereldoorlog meemaakten. De centrale vraag luidt als volgt: hoe kan herinneringseducatie helend werken voor nageslachten bij wie de nawerking van de wereldoorlogen intergenerationeel wordt doorgegeven?

Aanpak

Fase 1: online-enquête

In de eerste fase werd via een schriftelijke enquête gepeild naar beide componenten van de vraagstelling aangaande de impact van de oorlogen op de families en de herdenkingscultuur van de vaderlandslievende verenigingen in de Westhoek. Op die manier werd er uitgemaakt of het onderwerp relevant was om te onderzoeken.

Na 24 uur kwamen al 117 anonieme reacties binnen. Deze worden als bijlage 1 bewaard bij de vzw. De groep mensen die over de enquête had gehoord, maar niet over een computer beschikte, vulde een schriftelijk exemplaar in en hebben deze bezorgd onder een gesloten omslag. De mensen die zich open stelden voor een interview, werden meegenomen naar de tweede fase. 64 % van de vragen werden beantwoord door mannen en 36 % door vrouwen.

Fase 2: wetenschappelijke onderbouwing van de enquête en interviews rond ITT- PTSS of PTSD – Moral injury

De tweede fase toetst de resultaten van de enquête aan de wetenschappelijke literatuur rond ‘*Intergenerationele transmissie van trauma*’ - ITT (Castro-Vale, 2019). Daarbij botste ik op een onderzoek ‘*Intergenerationele transmissie van trauma*’ (de Kok, 2018). Er is eerst een toelichting rond het ‘*Shell Shock Syndroom*’ (Tatu, Bogousslavsky, 2018) bij slachtoffers en militairen van WO I en ‘*Posttraumatic Stress Syndrome*’ – PTSS of in de Engelse benaming PTSD, ‘*Posttraumatic Stress Disorder*’ (Alford, 2016)’, waar slachtoffers van WO II mee te maken kregen. De bachelor-begeleider dhr. Van Crombrugge, die op 8 oktober 2019 een congres ‘*Moral injury*’ (een ‘beschadigde moraal’) in Groningen bijwoonde, bezorgde wat dat betreft de brochure ‘*Het gedeelde verhaal van een beschadigde moraal*’ (Vos, 2019). Daarnaast werden ook gesprekken aangegaan met een aantal mensen.

Fase 3: Veranderingsvoorstel rond herinneringseducatie, gebaseerd op de theoretische achtergrond uit fase 2

In de laatste fase werden extra interviews gepland bij leerkrachten, hulpverleners over de problematiek rond de herdenkingen en verwerking. Al 75 jaar lang worden door oudstrijdersbonden plechtigheden georganiseerd, maar het aantal plechtigheden neemt af en de betrokkenheid van de jongeren vermindert. Ook is er weinig aandacht voor de intergenerationele overdracht van trauma's en de begeleiding bij de verwerking ervan. Ook deze mogen niet vergeten worden. Anderzijds zijn er in de samenleving meer en meer probleemjongeren en andere kwetsbaren, onder andere ook vluchtelingen. De vraag is dan: hoe kan de vereniging via een moderne en goed onderbouwde aanpak deze doelgroepen bereiken en laten participeren tijdens de plechtigheden? Kan herinneringseducatie, die betekenis geeft aan de collectieve herinnering van het menselijk leed, een empowered en veranderingsgerichte insteek zijn om de burgerzin te vergroten?

Besluitende opmerking

Uit de overvloedige respons en de rijkdom van de antwoorden in de enquête, bleek het thema van het onderzoek nog springlevend. De wetenschappelijke inzichten bevestigen de aanwezigheid van allerlei trauma's die bij de nageslachten van de twee wereldoorlogen nog steeds sporen nalaten. De vele verhalen van getuigen over hoe (groot)ouders, familie en vrienden die oorlogen leerden overleven, blijven kleven.

De jongere generatie echter kent de betekenis van dat soort 'overleven' nog nauwelijks. In een wereld waar individualisme centraal staat, krijgt haar empathisch vermogen en haar menselijkheid vaak niet voldoende kans zich te ontwikkelen door ongelijkheid (Geldof, 2016). Natuurlijk kent deze generatie haar eigen problematieken en is ze evenzeer op zoek naar een zinvol bestaan. Maar de richting van een zinvolle toekomst kan pas bepaald worden als de betekenis van het verleden gekend is. Herinneringseducatie kan hierbij empowered werken.

Hoofdstuk 1 Opzet van het onderzoek

Het eerste hoofdstuk begint met een beschrijving van de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog in de Westhoek, en geeft een korte schets van het ontstaan van de vaderlandslievende verenigingen, met speciale aandacht voor 'De vrienden van het Onze-Lieve-Vrouwehoekje' vzw te Oud-Stuivekenskerke.

Daarna volgt de verwerking van de online-enquête, waarin de impact van de Eerste en de Tweede Wereldoorlogen op nabestaanden wordt onderzocht, gevolgd door de impact op hen die beide wereldoorlogen meemaakten. De enquête polste ook naar hun visie op herinneringseducatie. De oorlogsproblematiek van vluchtelingen wordt ook aangestipt. Zij ervaren immers evenzeer de impact ervan.

Ik vond het belangrijk om deze getuigenissen in mijn eerste hoofdstuk op te nemen, omdat ze de relevantie van het thema van het onderzoek onderstrepen.

1.1 Sporen van de oorlog in de Westhoek, vroeger en nu

Iedereen kent de 'Dodengang'. Voor Defensie heeft deze smalle strook grond langs de IJzer een heel markante waarde. Hier ligt immers het laatst bewaarde stuk van het Belgische front uit de Eerste Wereldoorlog. Om de gruwel van de oorlog tastbaar te maken, duiken we even in een stukje geschiedenis aan het front (Dodengang, z.d.).

Toen het Belgische leger midden oktober 1914 doodvermoeid in de IJzervlakte aankwam, vroeg de Opperbevelhebber Koning Albert I zijn soldaten hier stand te houden in een ultieme poging dit stuk Belgische bodem te vrijwaren van Duitse bezetting. De strijd golfde heen en weer, tegenaanval volgde op aanval. Het Belgische commando besloot de IJzervlakte te laten overstromen, om zo de Duitse opmars te stoppen. De ingreep slaagde, het front kwam tot stilstand. De bewegingsoorlog liep vast in een loopgravenoorlog. Maar het water was niet alleen een bondgenoot, het veroordeelde Nieuwpoort ook tot het lot van eerste stad aan het Westfront en dus tot een genadeloze vernietiging (Dodengang, z.d.).

Foto 2: Loopgravenoorlog 1914-1918 (Loopgravenoorlog, z.d.)

De Duitsers bleven in de buurt van de IJzer, de Belgen namen stelling achter de spoorwegdijk Nieuwpoort-Diksmuide. Tussen hen was er enkel water en moeras. De Duitse artillerie bombardeerde de Belgische loopgraven onophoudelijk en doodde talrijke soldaten. De schade aan de stellingen was aanzienlijk. De gevechten waren verschrikkelijk en de spanning gedurende de schaarse adempauzes ondraaglijk. Gewonden moesten doorheen de loopgraven weggesleept worden om ze bij de meest nabije verbandpost te brengen (Dodengang, z.d.).

Om de nachtelijke Duitse overvallen te doen stoppen, liet het leger in oktober 1915 in de dijk, die de IJzer van de overstroomde polders scheidde, een bres slaan. De krater vulde zich met water en scheidde voortaan de twee vijandelijke legers. Gevechtloopgraven, steunloopgraven en een waar fort van zandzakken (de 'Ruiterschans') moesten soldaten, materieel en gewonden verder beschermen. Men streed met kanonnen, het geweer en granaten, maar dan zetten de Duitsers hun gruwelijkste wapen in: gifgas. Wie per ongeluk het product aanraakt, kreeg verschrikkelijke brandwonden. Ogen en longen werden ook aangetast. Het was voor de soldaten zenuwslopend. Elke soldaat werd vanaf dan van twee gasmaskers voorzien (Dodengang, z.d.).

Op 15 oktober 1918 dwong het grote eindoffensief de Duitsers om zich terug te trekken. De Belgische soldaten verlieten nu definitief de Dodengang en liepen een laatste maal door de loopgraven, waar zoveel van hun kameraden waren omgekomen. De Dodengang is sinds 1992 een beschermd monument. In 2014 huldigde de toenmalige minister van Defensie de gerestaureerde site in, met onder andere een hypermodern bezoekerscentrum. Oorlogsfotografie, shellshock-foto's, tekeningen, evoceren het lijden van de soldaten voor de jongere generaties. De herinnering aan hun opoffering zou ons moeten helpen een wereld van rechtvaardigheid en vrede tot stand te brengen (Dodengang, z.d.).

De vluchtelingenproblematiek in Vlaanderen

Bij het schrijven van mijn eindwerk, ondersteunde ik tijdens mijn stage anderstaligen, vluchtelingen en hielp hen bij hun inburgering en integratie. Mensen vluchten om economische, humanitaire redenen onder meer naar Vlaanderen. Voor dit thema volgde ik in Roeselare de vorming rond 'Psychosociale aspecten van vluchten' van Prof. Ilse Derluyn van UGent.

Deze groep anderstalige nieuwkomers heeft haar eigen trauma's opgebouwd en vraagt om erkenning daarvan. Ze gaan doorheen een rouwproces voor wat ze allemaal hebben achtergelaten en lijden aan controleverlies over hun leven. Ze zijn onderhevig aan sociale stressoren als stigmatisering en marginalisatie. Ze hebben weinig of geen sociaal netwerk.

1.2 Strijd om de herinnering

1.2.1 Oud-strijdersverenigingen in de Westhoek

Na de oorlog eisten zowat 320 000 Belgische oud-strijders hun plaats op in de samenleving. Tal van oud-strijdersverenigingen werden opgericht voor wie op de verschillende fronten actief het land verdedigd had. Vele oud-strijders, politieke gevangenen, oorlogsslachtoffers, veteranen en landgenoten sloten zich aan bij een organisatie om een 'verantwoord burgerschap' gebaseerd op de 'Universele Verklaring van de Rechten van de Mens' te promoten. Verschillende organisaties

voerden een strijd om de herinnering aan de tweede Wereldoorlog levendig te houden en groepen slachtoffers hielden er uiteenlopende herdenkingsrituelen op na (Vrints, Schoups, 2019).

De NSB, voluit Koninklijke Vereniging Nationale Strijdersbond van België, was geboren. Het overgrote deel van hen waren gewone burgers (vooral boeren en arbeiders) die waren opgeroepen voor de oorlog of zich vrijwillig hadden aangemeld. Zij eisten respect voor hun inspanningen en kwamen daarvoor massaal op straat. De overtuiging dat het gewone volk het grootste deel van de oorlogsinspanning had gedragen, sterkte hen in hun democratische verlangens. Ze wilden een substantiële schadevergoeding voor de jaren die ze verloren hadden, ze bestormden als dat nodig was zelfs het parlement. De NSB was een krachtige sociale beweging. Ze voerden onder andere strijd voor lagere boterprijzen, een sterkere huurbescherming. Ze droomden van een rechtvaardigere samenleving, zo zou hun oorlogsinspanning niet voor niets zijn geweest (Nationale Strijdersbond, z.d.). Ieder oud-strijdervereniging is in het bezit van een eigen vaandel.

Foto 3: Oud-strijders vaandel (Servio-Belgium, z.d.)

De vaderlandslievende belangenvereniging NSB werd opgericht in 1917 en heeft tot doel de rechten van oud-strijders te verdedigen en hulde te brengen aan de oorlogsslachtoffers van de twee wereldoorlogen. Ze heeft geen ideologische banden en is financieel onafhankelijk. Maandelijks krijgen de leden '*Het Strijdersblad*' toegestuurd. In 1950 telde de Bond 190 000 leden. Haar Waalse evenknie is het FNC.

De NSB houdt van tradities. Op 21 juli, de Nationale Feestdag, en op 11 november, Wapenstilstand, organiseert de bond plechtigheden van nationale aard of neemt eraan deel. Men herdenkt de gesneuvelde soldaten en er worden kransen neergelegd. Sommige scholen participeren door aanwezig te zijn. Het is een jaarlijkse traditie dat de herdenking van de Wapenstilstand eindigt met een concert. Er zijn al lokale plechtigheden die met de jaren geactualiseerd werden, maar meestal heeft het te maken met een specifieke gebeurtenis. Nu gaat de aandacht vooral naar WO II, maar de vraag is hoe lang dit nog zal duren. Jongeren zijn niet bewust bezig met de zin van de plechtigheden. Sinds een tweetal jaar probeert de vereniging daarom een frisse wind te laten waaien in de plechtigheid waarover meer in deel drie (Nationale Strijdersbond, z.d.).

1.2.2 Koninklijke Vereniging “De vrienden van het Onze-Lieve-Vrouwehoekje te Oud-Stuivekenskerke” vzw onder Hoge Bescherming van H.M. de koningin

Oud-Stuivekenskerke is een klein gehucht nabij Diksmuide, ten westen van de IJzer met enkele huizen en de toren van een voormalige kerk die jaren voordien verlaten was voor een nieuwe kerk in de huidige gemeente Stuivekenskerke. In de Eerste Wereldoorlog liep het front dwars door de gemeente die volledig in het overstromd gebied lag. De voormalige kerktoren deed dienst als vooruitgeschoven waarnemingspost voor de artillerie. De oorlogssite Oud-Stuivekenskerke of Onze-Lieve-Vrouwehoekje bestaat uit het puin van de kerktoren, een bunker en een kapel. In 2013 werd de volledige site heringericht door de Vlaamse Gemeenschap (Het Onze-Lieve-Vrouwehoekje, z.d.), in het kader van de herdenking ‘100 jaar Eerste Wereldoorlog’ (Oorlogssite Oud-Stuivekens, z.d.).

Foto 4: Onze-Lieve-Vrouwehoekje (oorlogssite Oud-Stuivekens, z.d.)

De vzw ‘De vrienden van het Onze-Lieve-Vrouwehoekje’ te Oud-Stuivekenskerke heeft sinds 1954 tot doel de herinnering aan de gesneuvelde Belgische soldaten in ere te houden, alsook het oorlogsoord te behouden en zijn infrastructuur te verbeteren met het oog op het recreatief en educatief belang ervan. De vereniging staat onder de Hoge Bescherming van H.M. de Koningin en dankt haar naam aan de gedenkkapel ‘Onze-Lieve-Vrouw van de Zege’ die in 1923 werd opgericht. In 2005 werd de site opgenomen in de inventaris van onroerend erfgoed.

In augustus wordt elk jaar een nationale plechtigheid gehouden in het kader van de voettocht ‘Vierdaagse van de IJzer’. De voorzitter bespreekt in zijn voordracht de gevolgen van de oorlog op de latere generaties. Sommige levens krabbelden weer recht, andere herstelden zich nooit meer. Ook de confrontatie met groeiende problematieken en kwetsbare groepen laat hij niet links liggen. De sociale solidariteit neemt af en het gezinsleven verarmt. Verhalen, herinneringen gaan daardoor voor een stuk verloren. Zijn bezorgdheid is of de toekomstige generaties de geschiedenis van onze voorouders, en die van België nog zullen herdenken. Zal die geschiedenis bewaard blijven na al die geleverde inspanningen, en de jaarlijkse bloemenneerlegging een stil eerbetoon blijven (Onze-Lieve-Vrouwehoekje, z.d.)? Op de foto’s staan de vaandeldragers, met trots en ‘eer’ altijd aanwezig op het eerbetoon.

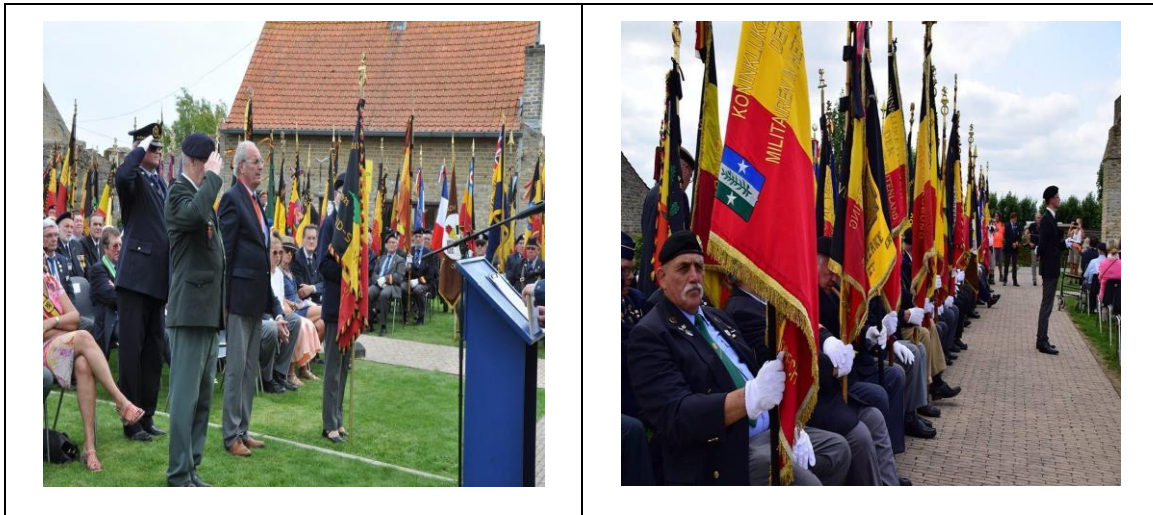

Foto 5: De Vaandeldragers, met 'eer' en trots altijd aanwezig op het eerbetoon (Filip Van Loo, z.p.).

1.3 De impact van de wereldoorlogen op de latere generaties: een enquête

In de antwoorden van de respondenten kwamen heel wat herinneringen en ideeën aan bod. De belevingen van de respondenten uit de Eerste en de Tweede Wereldoorlog blijken erg verschillend te zijn. Niet iedereen van de burgerbevolking werd op dezelfde wijze getroffen door de oorlogen. De slachtoffers waren soms zelf aan het woord, meestal deelden ze verhalen die mondeling aan hen waren overgegeven door de vorige generaties.

1.3.1 De impact van Wereldoorlog I

Sommige respondenten hebben het over vage herinneringen aan verhalen van grootouders, zonder veel gevolgen, anderen zien niet veel verschil met de impact van Wereldoorlog II. Enkelen diepen dan weer heel pijnlijke verhalen op van hun grootouders, die ook een impact hadden op het leven van hun kinderen toen.

Een eerste vaststelling is dat hun kindertijd was verdwenen, genieten van het plezier om echt kind te zijn, zonder zorgen en speels, was er niet bij. Van jongs af aan werden de kinderen regelmatig met de neus op de feiten gedrukt; stil worden als ze de tranen zagen blinken in de ogen van hun grootvader als hij een enkele keer toch wou praten over de ontberingen in het kamp; een nonkel die gevochten had aan het IJzerfront thuis bij de haard zien zitten – een klein, magere man, altijd lijkbalek of grauw en vel over been – terwijl zijn broers en zussen het werk op de akker gingen doen omdat hij dat door zijn verbrande longen niet meer kon. Of het geheim ontdekken achter een oorlogsmedaille: *“Er werd weinig gecommuniceerd door grootvader over de wereldoorlog. Hij werd gedecoreerd voor het redden van een officier, maar hield er een mank been aan over: hij lag lange tijd in een bomput gevuld met water en nam zo de Duitsers constant onder vuur, tot zijn kameraden hulp kwamen bieden en de officier in veiligheid brachten. Dit alles leid ik af uit de brieven die nog in mijn bezit zijn”* (survey, 2019).

Na het doorstaan van honger, koude, verdriet, pijn, werd de oorlog eenmaal hij voorbij was, vaak gebruikt om kinderen en kleinkinderen te harden tegen het leven. Als het slecht ging, begon iedereen te hamsteren: zeep, koffie, chicorei, rijst, suiker,... Het was een andere manier van

denken, altijd met dat ene in het achterhoofd... want ieder had één grote schrik; de gruwel van de "Grote Oorlog" nooit meer meemaken: verkrachtingen, plunderingen, moorden, huizen afbranden, rondzwerven bij familie, gebruik van moordend gas in de loopgraven. *"De burgers werden toen zeer beestachtig aangepakt"*, klinkt een getuigenis over 'Le Massacre de Dinant'. Een ander getuigenis luidde: *"Bij de nieuwsberichten van de laatste twintiger jaren en begin dertiger jaren zijn er substantieel meer zelfmoorden geweest, uit schrik voor een nakende Tweede Wereldoorlog... dat wilden ze nooit meer meemaken! Men wilde ook geen loteling meer zijn (tijdens WO I zijn de laatste lotelingen aangeworven, waaronder mijn grootvader)"* (survey, 2019).

Enkelen kampten ook met een grote onwetendheid over de Grote Oorlog. Een nabestaande van WO I schreef: *"Veelal onwetendheid, vermits de hogere officieren niets los lieten na het overwinnen of verliezen van deze oorlog. De nakomelingen hebben nooit geweten wat er zich heeft afgespeeld tijdens WO I"* (survey, 2019).

Sommige kinderen en kleinkinderen zijn ook persoonlijk in de weer met de nagedachtenis van hun grootouders. Daar er weinig over werd gecommuniceerd, pluizen ze de brieven uit om de oorlogsbelevissen te kunnen reconstrueren. Ze verzamelen alle boeken over de Eerste Wereldoorlog of zetten zich daadwerkelijk in bij herdenkingsplechtigheden en stimuleren anderen om dat ook te doen.

Na de Eerste Wereldoorlog werd voor het eerst nagedacht over sociale hulp voor de gehandicapte veteranen. De mannen verkregen het algemeen enkelvoudig stemrecht als teken van compensatie voor het verspilde bloed.

1.3.2 De impact van Wereldoorlog II

Over het ondergane leed tijdens en na de Tweede Wereldoorlog wordt niet makkelijk gepraat, er is veel dat onderhuids blijft zitten. Zelden neemt het slachtoffer zelf het initiatief, haast altijd is het op vraag van kinderen en kleinkinderen. Veel ouders deden dan ook hun uiterste best om het verleden achter zich te laten en vooruit te kijken. Toch is de impact van de oorlog heel voelbaar en wordt het duidelijk wat er via de oorlogsherinneringen intergenerationeel werd doorgegeven.

De vraag welke invloed de generatie kinderen en kleinkinderen na afloop WO II ondergingen werd door de respondenten als meest opvallend gevolg beantwoord met de afkeer van de Duitse bezetter, zelfs van de Duitse taal. *"Door de verhalen van ouders over oorlogsgebeurtenissen kreeg men een afkeer van de Duitse bezetter. Trauma's die bijblijven zoals vluchtende mensen voor Gestapo en Feldgendarmarie"* (survey, 2019).

Een ander terugkerend element bij de beleving van respondenten na de Tweede Wereldoorlog is de blijvende angst voor het geluid van vliegtuigen, dat hen herinnert aan het overvliegen en ontploffen van V1-en V2-raketten, de vliegende bommen: *"ondergane angsten bij het overvliegen en ontploffen van V1 en V2 zijn blijvende onaangename herinneringen"* (survey, 2019). De haast waarmee een schuilplaats werd gezocht is moeilijk uit te wissen.

Het meest voorkomende antwoord had te maken met de ontbering, die zich op vele vlakken liet voelen. Vooral toen de bezetter het voedsel begon op te eisen, ontstond er een voedseltekort: *"Mijn grootvader herinnert zich vooral de honger na de oorlog. De zoektocht naar eieren van wilde vogels om toch iets te kunnen eten."* Er was ook een gebrek aan geneesmiddelen: *"Er was veel armoede. In 't bijzonder pubers en jong adolescenten hebben tijdens de oorlog goed voedsel"*

moeten ontberen. Zij waren later rond hun 20-25 jaar gevoelig voor ziektes als tbc... Velen onder hen scheerden ook geen hoge toppen qua leeftijd. Ondervoeding in de groei had hier m.i. mee te maken" (survey, 2019).

Het tekort aan voedsel deed ook een mentaliteitswijziging ontstaan. Psychische problemen ontstonden door het constante gevoel tekort te zullen komen mocht men niets verspillen, moest zuinig zijn met eten en kledij, men moest leren delen en hard werken. Iemand getuigt: *"Zuinig leven. Bij mijn grootouders werden er nog etenswaren gehamsterd, zoals suiker. Kledij werd zelf genaaid en hersteld of omgewerkt tot een kledingstuk voor een ander familielid. Alles werd gebruikt en hergebruikt. Van het papier van vleeswaren bijvoorbeeld werd de folie eraf gehaald, en het papier deed dienst om de kookpotten op te zetten. Er werd gekookt op gas, zodat de pot zwart was aan de onderkant. Alleen het noodzakelijkste werd gekocht. Veel dingen werden nog zelf gemaakt. Koken, bakken, naaien, breien..."* (survey, 2019). Het was dus spaarzaamheid (en verzamelwoede) troef.

Later zou men duidelijk afzetten tegen dit geleden tekort: *"Iets later begonnen de gouden zestiger jaren met alle faciliterende huishoudtoestellen die op de markt kwamen: mixers, wasmachines, droogzwinders, stofzuigers, ijskasten... enz. Het zich afzetten tegen alle tekorten tijdens de oorlog was enorm... alles moest mogelijk zijn en alles moest nu kunnen, ook voor de jeugd die zich dan afzette tegen het gezag en tegen hun ouders: vandaar mei 1968"* (survey, 2019). Ook de beperkte bewegingsvrijheid tijdens de oorlog zou later doorspelen; er was een grote onzekerheid om verder te gaan dan rond de eigen kerktoren.

De oorlog was natuurlijk nog op een andere manier ontwrichtend; er was veel wreedheid, ellende en onrechtvaardigheid, en dat resulteerde vaak in tragische levensgeschiedenissen met verliezen. Een voorbeeld van een dergelijk tragisch levensverhaal: *"Mijn grootvader was joods en overleefde Auschwitz. De vier kinderen van zijn eerste gezin werden allen vergast. De kinderen na de oorlog zijn opgegroeid met een vader die de kampen had meegemaakt. Een vader die vaak huilend en schreeuwend wakker werd vanwege de nachtmerries waarin de tragedies die hij had meegemaakt in Auschwitz zich opnieuw afspeelden. Hij sprak niet over zijn ervaringen. Hij vertelde bijna niets over zijn leven voor de oorlog. Hij had het vervloekte nummer met inkt gegrift in zijn arm. Zijn kinderen gaan elk anders om met deze tragische familiegeschiedenis. Een nonkel wil het geheim houden dat zijn vader joods is, soms ontkent hij het. Een tante liegt ook over haar wortels en joodse familienaam. Een tante tracht haar wortels te omarmen, gecombineerd met een christelijke opvoeding"* (survey, 2019).

Hoe het verlies ervaren en aan de latere generaties werd doorgegeven, had veel te maken met waar de ouders en grootouders zich situeerden in de oorlog. De nabestaanden bleven achter met vragen als: Werden ze opgeëist om te gaan werken in Duitsland? Werden ze gedeporteerd en konden ze later als 'stielman' niet meer verder? Stierven ze van ontbering in een concentratiekamp? Of hadden ze dat overleefd, en werden ze vaak huilend en schreeuwend wakker vanwege de nachtmerries? Waren ze gevlucht? Hadden ze zich aangesloten bij de vijand of bij het verzet?

Foto 6: Krijgsgevangene uit WO II geëerd (Defensie, z.d.).

Al tijdens de oorlog werden families uiteengereten (een grootvader was krijgsgevangene, terwijl grootmoeder handel dreef met de Duitsers), maar ook na de oorlog was het leed niet geleden: *“Mijn grootvader was krijgsgevangene tijdens WO II en was zeker geen voorstander van de Duitse bezetter. Mijn grootmoeder heeft hen op bezoek gehad en dreef handel etc. tijdens de bezetting. Zij vond hen wel sympathiek”*. Gemeenschappen stonden tegenover elkaar, want er was de strijd tussen de Witte en de Zwarte Brigade, en de repressie zorgde voor sabotage, wantrouwen, afrekeningen: *“In het kleine dorpje van mijn groot- en overgrootouders spreekt men nu nog altijd van de ‘witte’ en de ‘zwarte’.* Gemeenschappen werden dus gescheiden na de oorlog maar binnen elke gemeenschap heerste een groot gevoel van solidariteit. De generatie van mijn ouders, oorlogskinderen van WO II, waren duidelijk hardere werkers dan huidige generatie en beduidend spaarzamer op alles (voorbeeld geen eten weggooien). Zij kunnen natuurlijk vergelijken, wij kunnen het ons alleen maar voorstellen” (survey, 2019).

Veel werd als ‘onrecht’ ervaren. Een vader werd niet meer erkend als leraar van de academie, een grootvader, lid van de VNV, raakte zijn burgerrechten kwijt en zijn baan als onderwijzer. De kinderen van collaborateurs werden als ‘zwarten’ aangekeken. Een getuigenis luidde als volgt: *“Kinderen uit de collaboratie werden gepest op alle mogelijke wijzen: ze dienden in een ander dorp naar school te gaan, werden van de bus geduwd, mochten niet deelnemen in de leiding van jeugdbewegingen...”* (survey, 2019). Anderzijds werden ook de acties van de ‘weerstanders’ vaak in diskrediet gebracht. De kinderen van deze verzetsstrijders, die hun leven hadden gewaagd, moesten de naoorlogse periode vaak doorkomen zonder vader of moeder.

De Tweede Wereldoorlog zorgde echter ook voor enkele positieve noten in de herinnering, zowel bij de generaties tijdens als na de wereldoorlog. De vreugde om de herwonnen vrede was mateloos: *“Ik heb een blijvende herinnering aan de Britse tank die enkele dagen in onze nabijheid stationeerde en de kinderen blij maakte met heerlijke chocolade”* (survey, 2019).

Foto 7: Bevrijdingscolonne doorkruist Halle op 2 september (Persinfo, z.d.).

De babyboom en de vele wederopbouwplannen die op de oorlog volgde, maakte dat deze generatie in een dynamische samenleving terecht kwam. Ze prezen zich gelukkig 'toen' niet opgegroeid te zijn. Die generatie zwoer oorlog af en droeg vrede hoog in het vaandel: *"Het hangt ervan af welke de omstandigheden waren waarin hun (groot)ouders deze oorlog hebben beleefd: als vluchteling, als militair, als slachtoffer,... Maar de oorlog zal altijd invloed hebben op de volgende generaties. Zo zie je in de Westhoek dat het streven naar vrede er sterker is dan in andere streken"*. Nabestaanden stapten in vaderlandse- of ander herdenkingsverenigingen, werden vaandrig, of leerkracht geschiedenis, gids in de Dossinkazerne, legden kransen op de erevelden, kortom nabestaanden zetten zich in om de tragische verhalen en de herinneringen levend te houden, opdat de mensheid deze oorlog nooit zou vergeten.

1.3.3 De impact van Wereldoorlog I en II

Valt er een onderscheid te maken tussen mensen die één of allebei de wereldoorlogen hebben meegemaakt? Uit de antwoorden van de respondenten blijkt dat de impact van beide wereldoorlogen op families en kinderen gelijkloopt: *"Mijn vader heeft in WO I aan de IJzer gediend gedurende vier jaar. Tijdens WO II was hij niet meer oproepbaar. Volgens hem hebben de families en de kinderen beide wereldoorlogen de facto op dezelfde manier beleefd en ervaren. Vrees voor geweld, deportatie, honger, de zuinigheid van eten... Niets werd weggegooid. Leren omgaan met weinig zodat ge niet in armoede wegzinkt'*. Natuurlijk werden sommige dorpen minder getroffen door het oorlogsgeweld dan andere en hebben niet alle kinderen en volwassenen honger geleden tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Kinderen die de twee oorlogen hebben meegemaakt zijn iets wijzer en hebben een manier van denken ontwikkeld die steeds rekening houdt met een nieuwe oorlog waarop men voorbereid moest zijn. Iemand noemt het *"een soort innerlijke apathie"*: *"als er oorlog komt, dan is het weer miserie... Dat er nog oorlog kon komen, daar was men van overtuigd en men hamsterde er dan ook op los: suiker, koffie, zeep, enz.. zelfs in vreedstijd, na de oorlogen"*. Zo genoten deze oudere generaties minder van het leven omdat ze altijd spaarzaam wilden zijn: *"Naar mijn inzicht is hun kindertijd verdwenen, ze werden te vlug oud en genoten niet van het plezier om echt kind te zijn zonder zorgen en speels. Het vertrouwen naar andere mensen toe was minder"*.

De manier van denken is typerend. Wie de oorlog meemaakte, wil er enerzijds zo weinig mogelijk over praten, over nadenken en probeert het oorlogsverleden achter zich te laten: *“Dit was altijd een gesloten boek dat niet mocht geopend worden. Er was die stille niet- vertelde en onverwerkte pijn”* (survey, 2019). Volgens geheugenonderzoek vervagen herinneringen aan intense oorlogservaringen niet. De slachtoffers vermijden erover te spreken, maar het langetermijngeheugen blijft bewaard al vervaagt de kwelling mettertijd.

Tegelijk willen getroffen grootouders toch ook dat klein- en achterkleinkinderen goed doordrongen zijn van al de miserie die getroffen hebben meegemaakt: *“De generatie tussen de twee oorlogen in zal er een geweest zijn met vele vragen en eens er een beetje duidelijkheid bestond, stond WO II voor de deur, met wederom onderdrukking, ontbering en terreur... er zullen voornamelijk getormenteerde kinderen en kleinkinderen uit deze generatie zijn voortgekomen”* (survey, 2019).

1.4 Herinneringseducatie: een must?

In dezelfde online-enquête werden een paar vragen rond de herinneringseducatie voorgelegd. Is die belangrijk naar de toekomst toe? En is het belangrijk dat de jongere generaties de twee wereldoorlogen blijven herdenken?

De respons was overweldigend: de antwoorden kwamen van 111 respondenten, veelal mensen tussen 60 en 80 en overwegend mannen. De algemene teneur van de antwoorden was positief: woorden als ‘zeer belangrijk’, ‘absoluut’, ‘meer dan nodig’, ‘uiteraard’, ‘het is een plicht’ spreken boekdelen.

Een vaak geciteerde algemene gedachte was dat wie zijn verleden niet kent, ook geen toekomst heeft. Er moet geleerd worden uit eigen verleden en ook dankbaar zijn: *“Absoluut. Te veel jonge mensen gaven hun leven voor onze vrijheid. WO I en WO II mogen niet vergeten worden”* (survey,2019)!

Een grote meerderheid was het erover eens dat de gruwelen van beide wereldoorlogen men niet mag vergeten en de slachtoffers moet blijven herdenken. De inval, de onmacht tegenover de bezetter, de verdrukking zitten diep in het geheugen van ouders en grootouders gegrift. Slachtoffers kunnen of willen daar niet veel over vertellen. Bovendien zullen zij die de oorlog meegemaakt hebben stilaan verdwenen zijn. Daarom is het belangrijk dat de jonge generaties leren wat de oorlog met hele families overkwam, wat de ontberingen betekenden: *“Filmpjes en apps kunnen de stank, de schrik en de vuiligheid van de oorlogen niet weergeven. Inzicht in het verleden moet de jongeren ook doen beseffen waartoe de mens in staat is en dat vrede niet vanzelfsprekend is”* (survey,2019).

Voor oudere generaties bij wie de gevolgen van de Tweede Wereldoorlog nog niet verwerkt hebben, kan dit proces heilzaam zijn. Soms stonden familieleden ‘aan de verkeerde kant’ en daar dragen ze nog altijd de sporen van. Een respondent uit de enquête haalde het voorbeeld aan van Oostduinkerke. Daar is volgens de respondent nog altijd de haat voelbaar tussen de verdedigers

van Irma Laplace¹ en die van de omgekomen verzetsstrijders. Zo is het verleden zelfs na 75 jaar nog altijd niet verwerkt (survey,2019).

Volgens de wetenschappelijke literatuur 'Vroeger gaat niet over - herinneringseducatie als pedagogische praktijk' (Verplancke et al., 2017) is herinneringseducatie in essentie een oefening in solidariteit en die idee werd teruggevonden in de antwoorden van enkele respondenten; herinneringseducatie kan volgens de respondenten ingaan tegen bepaalde kwalijke trekken van onze tijdsgeest: *"Bij de tweede generatie na de oorlog (die van de kleinkinderen) ligt de erfenis van oorlog te ver achter hen. De focus ligt sterk op individualisme en eigenbelang". "Velen cocoonen, enkel familie en vrienden tellen, en vinden enkel waardevol wat modern en nieuw is." "De jongeren verliezen in een steeds materialistischer wordende wereld hun belangstelling en betrokkenheid voor het verleden. Men is vooral bezig met het hier en het nu". "Angst voor het geweld en afkeer van de bezetter. Als kind is dit gevoel na een tiental jaren afgevlakt door de toenemende welvaart"* (survey, 2019).

Volgens Thunissen (2005) is er sinds de jaren 60 een assertievere, soms agressieve levensstijl en dat door de grotere bewegingsvrijheid, de toegenomen welvaart en een grotere behoefte aan bevrediging. De maatschappij pleit voor gelijkwaardigheid, zelfwerkzaamheid, betrokkenheid en aanspreekbaarheid. Deze visie werd als volgt beschreven bij de respondenten: *"Herdenken is belangrijk, maar in België zit een bewust en vooral betrokken herdenken niet in het leefpatroon. Dit in tegenstelling met Groot-Brittannië, waar dit ingebakken zit in het schoolsysteem. Kinderen groeien ermee op en hebben een heel andere ingesteldheid ten aanzien van herdenken dan die van bij ons. Niettegenstaande 'het eigen historisch verleden' deel uitmaakt van het leerplan in de UK, merkt men ook daar toch een afnemende belangstelling en betrokkenheid. De huidige samenleving is te erg ingesteld op het eigen, individuele denken en handelen. Kinderen worden door de steeds toenemende materialistische wereld ook in die zin gebrainwasht en gevormd"* (survey, 2019).

Een ander kenmerk van deze tijdsgeest is de groeiende radicalisering; extreemrechtse kernen doen oude nazisymbolen herleven. De manier waarop bepaalde groepen in onze samenleving worden gedemoniseerd, doet denken aan de Tweede Wereldoorlog. Jongeren kunnen zo geconfronteerd worden met de machinaties van de macht. *"Er is te veel polarisatie in de westerse wereld en te weinig broederschap. Samen als één front, één volk, één land, vol fierheid"*, klinkt het enthousiast uit de mond van een respondent.

Anderen vinden dat herinneringseducatie gekoppeld moet worden aan de huidige strijdtaferelen uit Syrië, Irak, Jemen, Venezuela, Oekraïne, en noem maar op. Op al deze plaatsen in de wereld komt de vrijheid nog steeds in het gedrang. De huidige generaties mogen trouwens niet denken dat deze generaties zelf nooit het slachtoffer kunnen worden van oorlogsgeweld. Denk maar aan mogelijk onvoorziene en dodelijke acties van terroristen. Nog anderen pleiten voor permanente

---

¹ Irma Laplace was een Oostduinkerke boerin, die in 1944 aan de Duitse Wehrmacht de plaats bekend maakte waar haar zoon (collaborerend met de Duitsers) en enkele Duitse soldaten vastgehouden werden door verzetsstrijders. De Duitsers vielen de schuilplaats binnen en doodden 7 verzetsstrijders. Irma werd veroordeeld tot de doodstraf voor collaboratie en terechtgesteld in 1945, Haar zaak bleef en blijft voor controverse zorgen. Later stelde men immers dat ze de doodstraf niet verdiend had.

en nationale herdenkingsacties zonder verschillen tussen noord en zuid. Die zijn essentieel voor elke toekomstige vrede (survey, 2019).

In essentie moet herinneringseducatie volgens nog anderen de jongeren bijbrengen dat vrede meer is dan de afwezigheid van oorlog. Het is een concept waar continu aan gewerkt moet worden. Oorlogen lossen zelden iets op, moet er gepraat en onderhandeld worden om een conflict te vermijden: *“Nooit meer oorlog’ is een mooie leuze, maar heel moeilijk in de praktijk om te zetten. De herinnering aan de wreedheden kan als waarschuwing dienen voor wat de gevolgen van een oorlog kunnen zijn”* (survey, 2019).

Tot slot nog een aantal kritische bedenkingen. In de overdracht van het verleden, waar ook scholen een belangrijke rol spelen, moet de waarheid verteld worden. *“Geschiedenis is een mooi vak. We moeten deze kennis wel doorgeven. Wie zijn verleden niet kent heeft geen toekomst”*, zo formuleert een andere deelnemer aan de enquête. Er is nood aan een goede omkadering. Zonder dat blijft herdenken volgens de respondent beperkt tot *“de fanfare en vaandelzwaaiers”*. Enkelen vonden ook dat huidige herdenking *“als schouwspel”* is geworden en dat het commerciële wat dat betreft (concerten, vuurwerk, enz.) de kern een beetje doet verwateren. Iemand anders vraagt zich ook af of dat oorlogsverleden voor de jongeren nog wel zo relevant is. Tijden veranderen en jongeren hebben hun eigen strijd te voeren, denk maar aan de klimaatmarsen die zovelen van hen op het been brengen (survey, 2019).

1.5 Synthetisch besluit

In de eerste fase werd via een schriftelijke enquête gepeild naar de nagelaten sporen van de Twee Wereldoorlogen in de geschiedenis van IJzerstreek en hoe die in de geesten van de verschillende generaties zijn blijven doorwerken.

De loopgravenoorlog aan het Belgische front was een verschrikkelijke, zenuwslopende uitputtingsslag, waarin getroffenen honger, koude, verdriet en pijn moest doorstaan. Na de oorlog werden veel angst en pijn verzwegen, maar die elementen werkten wel door in de opvoeding van kinderen en kleinkinderen, die werden aangemaand zich ‘te harden tegen het leven’. Over het leed in de Tweede Wereldoorlog werd niet veel gecommuniceerd. Toch deed de doorstane ontbering ook hier op vele vlakken een mentaliteitswijziging ontstaan. Hoe het verlies ervaren werd en hoe de tragische levensgeschiedenissen aan de latere generaties werden doorgegeven, had veel te maken met hoe getroffenen de oorlog aan den lijve had ondervonden en waar de ouders en grootouders zich in de oorlog situeerden. Collaboratie, verzet, deportatie, ..., hele families en gemeenschappen werden uiteengereten en veel werd als onrecht ervaren. Wie de twee oorlogen heeft meegemaakt, ontwikkelde daarbij een voortdurend bewustzijn dat een nieuwe oorlog altijd mogelijk is.

Na de oorlog werden tal van oud-strijdersverenigingen opgericht voor wie op de verschillende fronten actief het land verdedigd had. De vaderlandslievende belangenvereniging NSB, of meer lokaal de vzw ‘De vrienden van het Onze-Lieve-Vrouwehoekje’ te Oud-Stuivekenskerke, alle hebben als doel de gesneuvelde Belgische soldaten in ere te houden. Er ontstond een herdenkingscultuur, die weliswaar toe is aan verjonging en vernieuwing. Er blijken heel wat redenen om dat te doen; wie zijn verleden niet kent, heeft geen toekomst. We mogen de

gruwelen van beide wereldoorlogen niet vergeten. Voor de slachtoffers bij wie de gevolgen van de Tweede Wereldoorlog nog niet verwerkt zijn, kan dit proces heilzaam zijn. Een goed uitgebalanceerde herinneringseducatie kan ook een dam opwerpen tegen enkele kwalijke uitwassen van onze tijd als de toenemende individualisering en de groeiende radicalisering en de opkomst van extreemrechts. Herinneringseducatie kan ook het vredes bewustzijn en -activisme versterken.

Hoofdstuk 2 Onderzoek naar de impact van de wereldoorlogen op de latere generaties

Dit hoofdstuk start met een korte beschouwing over het 'overleven' van een oorlog, hoe de herinneringen bij ieder verschillend naar boven komen. Daarna wordt de werking van het geheugen wetenschappelijk toegelicht. Vervolgens krijgen we een wetenschappelijke beschrijving van wat de twee wereldoorlogen aanrichtten bij de Belgische soldaten: shellshock na Wereldoorlog I en PTSD na Wereldoorlog II. Omdat PTSD recent onderzocht is bij Nederlandse militairen met een buitenlandse missie, zijn enkele getuigenissen bovengehaald uit het onlangs gepubliceerde boek 'Van missie naar strijd'. Na de Nederlandse getuigenissen is er een korte toelichting van de gevolgen van PTSD op slachtoffers van WOII, met een Auschwitzgetuigenis, een van de vele die nooit ondersteuning kenden. Als laatste concept bespreek ik het minder gekende 'moral injury'. Er werd geen onderzoek terug gevonden bij de Belgische oorlogsgetroffenen.

Na dit overzicht gaat het hoofdstuk verder met het belangrijkste onderdeel: de bespreking van ITT, de intergenerationele transmissie van trauma. De gevolgen van de wereldoorlogen op de latere generaties worden in kaart gebracht aan de hand van het wetenschappelijke balansmodel van Bakker c.s. (1998). Getuigenissen illustreren het geheel.

2.1 De antropologie van het overleven

De 'antropologie van het overleven' concentreert zich op de vraag hoe mensen in hun vreselijke leed hun eigen identiteit kunnen bewaren, hoe getroffen en met de ballast van een vreselijk verleden verder door het leven gaan. Een ervaring van een intense verandering in het leven is soms wel emotioneel intens en de meeste mensen komen tot verwerking van ingrijpende veranderingen in het leven.

Luisteren naar mensen die hun geschiedenis bovenhalen is zich inleven in het bewuste en het onbewuste van de herinnering, in de werking van het vergetene, wat niet verteld werd over een gebeurtenis of een persoon van wie men hield. Leydesdorff (2007) onderzocht waarom iets in het geheugen op een bepaalde manier werd opgeslagen en waarom de verteller op zijn manier terugblijkt op de ervaringen van een periode in zijn leven. In Nederland noemen de gesproken verhalen 'oral history'. Bij het beluisteren van die levensverhalen krijgt iedereen de nodige kennis en verdieping; hoe gaat iemand om met het overleven van een gebeurtenis (Leydesdorff, 2007)? De ene mens vertelt zijn tragisch verleden, een ander uit zich in een wereld van beelden of muziek. Zo ontstaat in de hersenen een esthetische ervaring (Cogge et al., 2018-2019).

In het nu leven, zonder te blijven steken in de ellende, en de gebeurtenissen goed vertellen of uiten op een andere, positieve manier is een uiting die niet voor iedereen is weggelegd. Eén van de geïnterviewde vertelde hoe de vader na de twee wereldoorlogen amper vertelde over zijn ervaringen en nooit liet blijken dat hij getraumatiseerd was, maar 's nachts wel over droomde. De nakomelingen ondervonden hier geen last van en waren fier op hun vader, met als gevolg dat ze zich later engageerden en hun bijdrage leverden bij het herdenken van mensen die hun leed en trauma's nooit verwerkten en hun trauma's – die begonnen bij de 'Grote Oorlog' van 1914-1918 – toch doorgaven aan hun nageslacht (survey, 2019).

2.2 De impact van wereldoorlogen op de latere generaties

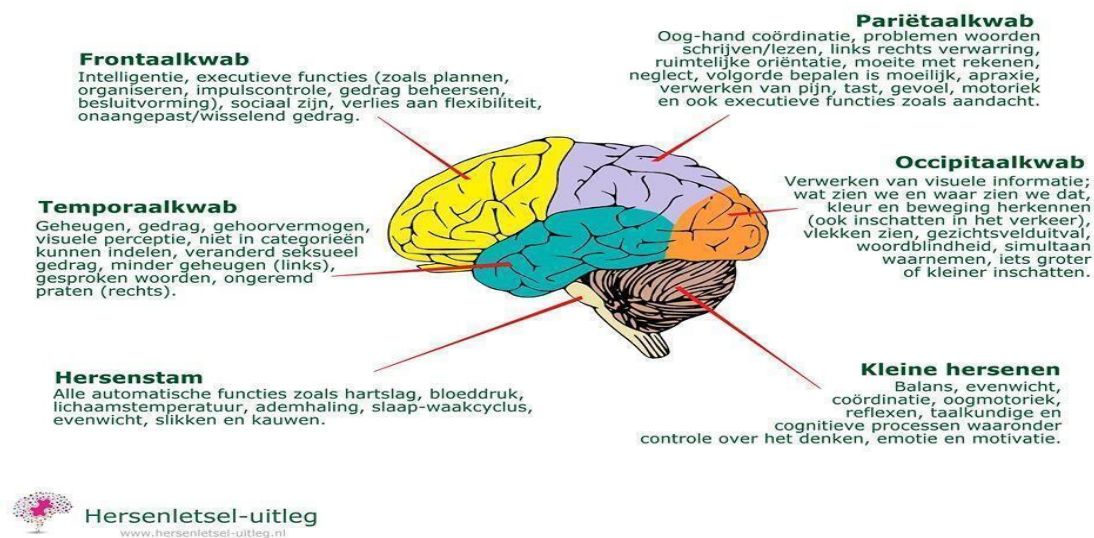
2.2.1 Algemeen

Uit de enquête bleek hoe de soms vage, soms diepe pijnlijke herinneringen van de grootouders een impact hadden op het leven van hun kinderen, al dan niet met gevolgen voor deze laatste.

De gevolgen na de twee wereldoorlogen worden als laatste besproken aan de hand van het ecologisch model Bakker c.s. (1998) verwerkt met wetenschappelijke informatie. Dit model bepaalt de risico- en beschermende factoren bij een gezinssituatie. Uit verschillende niveaus zijn de mogelijke risico- en de beschermende factoren aangekaart met benoeming 'trauma' als draaglast en 'vaardigheden' als draagkracht. De survey wordt gebruikt met als kernwoorden armoede, geen kindertijd, kinderen gehard, verdringing en trauma aanvullend met verschillende anonieme bevragingen.

2.2.2 Geheugen en herinnering

Een herinnering inschatten als 'waarheid' is vaak een lang tot oneindig proces. Pijnlijke gebeurtenissen kunnen alleen onder ogen worden gezien wanneer iemand zich veilig voelt en soms komen de lastige herinneringen dan ook pas later boven in het bewustzijn.

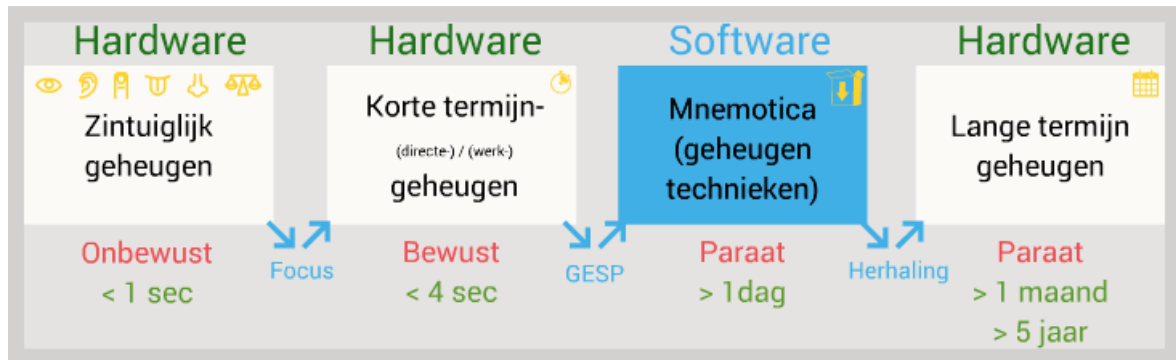
Figuur 1: Hersenletsel-uitleg (Hersenletsel-uitleg, z.d.).

Bij de werking van het geheugen is er een onderscheid van drie functies: inprenten door informatie op te nemen, die informatie bewaren (retentie) en herinneren (remembering) en vertellen (reproductie). Daarnaast is er nog een onderscheid van drie types geheugen; het sensorisch geheugen geeft weer wat de mens beleeft, het korte termijn geheugen is het werkgeheugen en het lange termijn geheugen onthoudt de informatie zeer lang (Dewispelaere, 2017-2018).

Wat de mens waarneemt kan ieder in het geheugen behouden, maar extreem negatieve ervaringen worden jarenlang vergeten door verdringing.

Mensen onthouden ook op een andere manier; de ene onthoudt de achtergebleven beelden (het iconisch geheugen), de ander onthoudt feiten (het episodisch geheugen), nog iemand anders onthoudt de betekenis van woorden (het semantisch geheugen) of oefent technieken (het procedureel geheugen).

De herinnering kan gestimuleerd worden als de bewaarde gebeurtenissen steeds worden herhaald, gestructureerd en de energie in balans houdt, zodat de concentratie zich herstelt (Dewispelaere, 2017-2018).

Schema 1: Kan ik onthouden? Hoe ons geheugen werkt (Kan ik onthouden, z.d.).

Dan is er nog de *interferentietheorie*. Als iemand bijvoorbeeld twee verhalen na elkaar beluistert, dan gebeurt het vaak dat de persoon het eerste vergeet door het tweede, de zgn. 'retroactieve inhibitie', of dat het tweede verhaal bemoeilijkt wordt door het eerste verhaal te onthouden, de zgn. 'proactieve inhibitie' (Dewispelaere, 2017-2018).

Bij de *vervaltheorie* vervagen herinneringen en gaat het om een reproductieprobleem. Soms heeft het langetermijngeheugen schade opgelopen en kampt de persoon met een 'bewaarloosheid'. Als het kortetermijngeheugen niet meer goed werkt is er een 'inprentingsstoornis'. Tijd, ruimte en mensen niet meer herkennen wordt als 'desoriëntatie' benoemd (Dewispelaere, 2017-2018).

De *repressietheorie* beschrijft hoe pijnlijke ervaringen, bijvoorbeeld ervaringen van geweld tijdens de oorlog, onbewust worden verdrongen, de zogenaamde 'dissociatieve amnesie'. Zich bepaalde opgelopen letsels niet kunnen herinneren en opnieuw ervaren, noemt 'retrograde amnesie' (Dewispelaere, 2017-2018).

Herinneringen worden bepaald door het opnemen van gebeurtenissen, maar door de complexiteit van herinneren wordt er meer aandacht besteed aan de beleving zelf, aan wat zich afspeelt in de mens.

2.2.3 Shellshock tijdens en na de 'Grote Oorlog'

Er is weinig onderzoek gedaan naar welke indrukken de soldaten van de Eerste Wereldoorlog hebben opgedaan bij het toedienen van medische zorgen. Bij het uitbreken van de oorlog stond de gezondheidsdienst van het Belgisch leger niet paraat, maar gelukkig was er ondersteuning door het Rode Kruis en het Britse leger. Tijdens de Eerste Wereldoorlog waren er ook geen psychiatrische behandelingen in België maar wel in het Franse, Britse en Duitse leger (Verstraete & Van Everbroeck, 2014).

Toch waren er, naast de fysieke invaliden, vele slachtoffers van ‘nerveuze of mentale stoornissen’, die later de naam ‘shellshock’ kregen – de term is zowat het symbool geworden voor de verschrikkingen van de Eerste Wereldoorlog. Soldaten leefden voortdurend met de angst om gewond of gedood te worden. Ze werden heen en weer geslingerd tussen het verlangen om zich te beschermen en hun militaire plicht om het gevaar te trotseren. Gevoelens van schuld en onmacht tegenover de gedode kameraden, pover begraven en onbedekt door de explosies, de vrees voor het onbekende, voor het wachten op de aanval, de dagelijkse beproevingen van het leven in de loopgraven, al die factoren ondermijnden de emotionele, de psychische en de fysieke weerstand van de soldaten. Deze emoties bleven lang nadien onderhuids voortbestaan en de onverwerkte herinneringen leidden vaak tot onverklaarbare gedragingen (Verstraete & Van Everbroeck, 2014).

Medische officieren en getraumatiseerde soldaten werden gekweld door vermoeidheid, tremor, mentale verwardheid, minder gezichts- en gehoorvermogen en nachtmerries (Blind, 2015). Achtervolgings- of grootheidswaanzin en hallucinaties waren andere symptomen. Vaak gingen de mentale stoornissen ook gepaard met zenuwaandoeningen zoals verlamming van de ledematen, beven en stuiptrekkingen. De Belgische soldaten waren bovendien, meer dan andere strijdkrachten, opgesloten in een geïsoleerd België; achter de elektrische draden konden ze slechts via clandestiene briefwisseling corresponderen met hun familie, en dat terwijl bovenmenselijke moed en discipline van hen werden gevraagd. Ongeveer 15 % van hen werd bovendien getroffen door venerische ziekte; door kou en vochtigheid in de loopgraven liepen ze andere besmettelijke ziektes op en waren ze, meer dan de andere strijdkrachten, aan alcohol, morfine, en cocaïne verslaafd. De morele instorting kon echter niet weergegeven worden door gebrek aan betrouwbare statistieken (Verstraete & Van Everbroeck, 2014).

In Vlaanderen was ‘*shellshock*’ beter bekend als ‘*d’n klop*’. De term is symbool geworden voor de verschrikkingen van de Eerste Wereldoorlog (Blind, 2015, van Bergen, 2014). Volgens dhr. Deheegher, klinisch psycholoog bij het MH-KA (Militair Hospitaal Kwartier Astrid) bestond er in verschillende legers een organisatie voor de opvang van psychisch gekwetste soldaten en werden psychiatrische behandelingen toegediend die toen waren ontwikkeld en golden voor het Britse, Duitse en Franse leger (Deheegher, 2019, 28 november – persoonlijke communicatie).

Soldaten die de symptomen van shellshock vertoonden, kregen van hun medische officieren agressieve behandelingen die door sommigen werden geweigerd omdat ze die ervaarden als een vorm van foltering - die methodes waren immers barbaars en bestonden onder andere uit elektrische massage, isolement, hypnose, ... Velen bezweken dan ook aan die behandelingen (Tatu & Bogousslavsky, 2014). Andere soldaten lieten zich niet behandelen en keerden met dezelfde symptomen terug naar het front. De soldaten die geen fysiek trauma vertoonden en bij wie het psychosomatische leed werd genegeerd, werden door de Krijgsraad ter dood veroordeeld (Tatu & Bogousslavsky, 2014, Blind, 2015).

Volgens dhr. Deheegher werden niet alle militairen met psychiatrische stoornissen zonder fysiek letsel geëxecuteerd. Meer zelfs; de huidige principes van slachtofferopvang werden ontwikkeld door middel van het wetenschappelijk onderzoek dat werd gepubliceerd in 1917. Hij schetste de medische dienst met curatieve artsen die zorg droegen voor de patiënten.

Vanaf november 1914 richtte de gezondheidsdienst van het Belgische leger, op de basis in Calais en vanaf 1916 ook in Le Havre, een speciale dienst in om soldaten met mentale stoornissen te verzorgen. Het centrum bleef operationeel tot 27 juli 1919 (Verstraete & Van Everbroeck, 2014).

Legerdokters stonden nogal sceptisch tegenover de aandoening van shellshock. Ze hadden dan ook een dubbele rol: die van therapeut en criminoloog. Ze moesten de verantwoordelijkheid van de verdachte inschatten en de wil breken van 'de abnormalen' die zich niet als mannen gedroegen (Verstraete & Van Everbroeck, 2014). Ook moesten ze de echte patiënten onderscheiden van de simulanten. Sommige dienstplichtigen veinsden immers shellshocksymptomen om te kunnen verzaken aan hun dienstplicht, of om later te kunnen genieten van de materiële en financiële voordelen van een pensioen. Anderen, die wel de symptomen vertoonden, bleven wel in dienst om niet als lafaards te worden bestempeld. De rol van de artsen was bovendien ook utilitair; ze moesten waken over het behoud en snel terug op krachten komen van de gelederen (Verstraete & Van Everbroeck, 2014).

Dokters waren niet altijd in staat de psychiatrische symptomen te herkennen. Begin 20ste eeuw hanteerden Britse psychiaters twee officiële diagnoses: hysterie of neurasthenie (zenuwzwakte). Al was de soldaat niet in de buurt van een explosie kon hij ook de symptomen van shellshock vertonen. In Groot-Brittannië labelden de artsen de ziekte bij de officieren aanvankelijk als 'neurasthenie' (wat sociaal acceptabeler was), bij de gewone soldaten als 'hysterie' maar volgens Duitse psychiaters is hysterie iets voor Franse vrouwen (Blind, 2015).

De Britse arts Charles Samuel Myers, die als eerste geloofwaardigheid gaf aan shellshock, schreef:

"After a man has been buried, lifted or otherwise subjected to the physical effects of a bursting shell or other similar explosive, he may suffer (...) from mental 'shock' (so called 'shell shock')."

Myers is een goed voorbeeld van de professionele behandeling na trauma. Volgens de psychologische theorieën was oorlog wel degelijk de oorzaak van deze aandoening, maar in die tijd benaderden de artsen hun shellshock-lijdens niet met empathische gesprekken. In het beginstadium van de behandeling gebruikte men soms hypnose om de lijder tot rust te brengen. Anderen kregen handwerk toegestopt, als therapeutisch middel om het piekeren tegen te gaan (Blind, 2015, van Bergen, 2013).

De Britse arts William H.R. Rivers pleitte voor erkenning van de ziekte, en voor een humane aanpak. Hij vond het verkeerd om oorlogsleed te onderdrukken. De gruwel níét vergeten bleek de enige manier te zijn om die verschrikkelijke gedachten draaglijker te maken. Door toedoen van gesprekken over hun angsten, militaire en inmiddels ook huiselijke, werd het leven van de patiënten draaglijker, bleven de hevige nachtmerries achterwege en kon hun slaapritme zich herstellen (Blind, 2015, van Bergen, 2013).

De behandelingsmethoden van shellshock werden dus humaner en efficiënter, de psychiatrie ging erop vooruit. Pas op het einde van de Tweede Wereldoorlog kreeg de ziekte, en daarmee de band tussen fysieke en psychische symptomen, haar officiële erkenning (Blind, 2015, van Bergen, 2013).

Foto 8: Shell shock (cultuurgeschiedenis, z.d.).

2.2.4 Trauma en PTSD

De term 'trauma' komt van het Griekse woord dat betekent 'verwonding', 'psychotrauma' betekent 'kwetsing van de psyche' ten gevolge van een schokkende gebeurtenis. In 1980 werd PTSD – Posttraumatic Stress Disorder opgenomen in het DSM, het 'Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders' (Nicolai, 2018), een classificatie voor psychische stoornissen (Hulpgids, z.d.). Aanvankelijk werden schokkende ervaringen die een psychisch letsel teweegbrachten onder de noemer 'neurose' geplaatst. Later werden ze opgevat als 'trauma' (Nicolai, 2018).

Het slachtoffer van een traumatische gebeurtenis kan oud of jong zijn, in ontwikkeling, met of zonder gevoelige genen. Een trauma treedt op bij ongeveer 30 % van wie zich bij een gebeurtenis hulpeloos, machteloos en vol afschuw voelde (Nicolai, 2018).

Voor 1980 werd trauma dat veroorzaakt werd door oorlogsleed benoemd als 'shellshock, soldier's heart' of 'traumatische neurose'. Na de Tweede Wereldoorlog en de oorlog in Vietnam werd de Amerikaanse psychiatrie geconfronteerd met getroffenen die symptomen vertoonden als schrikreacties, slapeloosheid, nachtmerries, vermoeidheid, somberheid, vermijdingsgedrag, dissociatie, heftige gevoelens van angst, machteloosheid en patroonontwikkeling van overactiviteit om afgrijselijke herinneringen terug te dringen. Al deze symptomen werden onder de noemer 'PTSD' in het psychiatrische classificatiesysteem opgenomen (Op den Velde et al., 1987).

Foto 9: Vietnamoorlog en zijn gevolgen (Volkskrant, z.d.).

Iedereen kan een trauma oplopen. Trauma's worden ingedeeld in type 1 en 2, en de beleving ervan is bij iedereen anders. Niet iedereen ervaart dezelfde klachten, sommigen ervaren er geen. Bij type 1 ontstaan de klachten na een eenmalige schokkende gebeurtenis, dat is bijvoorbeeld het geval bij slachtoffers van een verkeersongeval. Bij type 2 ontstaan de persoonlijke klachten na langdurige of herhaaldelijke blootstelling aan schokkende ervaringen, bv. bij oorlogsslachtoffers of slachtoffers van herhaaldelijk geweld (Nicolai, 2018).

2.2.4.1 Veteranen na een missie

Het boek 'Van missie tot strijd' van Heres en Steinfors beschrijft de gebrokenheid van de veteranen uit Nederland bij hun thuiskomst van hun missies in Afghanistan, Kosovo, Bosnië, Libanon, Irak, Kroatië en Srebrenica. Niet alle buitenlandse militaire opdrachten zijn een bron van lijden en trauma. Wetenschappelijk onderzoek toont aan dat traumatisering voornamelijk voorkomt bij zendingen naar oorlogsgebied. In dat geval spreekt men van 30 % PTSD. Bij zendingen naar gebieden waar de militairen niet geconfronteerd worden met levensgevaar is er sprake van 5 %. Trauma komt dus niet voor in iedere militaire operatie! Alleen bij bepaalde risicofactoren krijg je een hoger aantal militairen die lijden aan PTSD. Ze vluchten in werk, verdovende middelen, kampen met nachtmerries of waakzaamheid, prikkelbaarheid en agressie, hebben moeite met sociale contacten en een minderheid van militairen met PTSD probeert zelfmoord te plegen. De meeste militairen vertonen voldoende veerkracht om sommige traumatiserende ervaringen te verwerken. Anderen zoeken op een andere manier de kracht om weer recht te krabbelen door zich in te zetten voor anderen als buddy, die bieden een luisterend oor aan voor een andere veteraan. "Thank you for your service", zei dit jaar een veteraan uit het hart tegen zijn makker (Heres & Steinfors, 2019).

Volgens van Bergen (2014) is er bij het al dan niet optreden van PTSD ook deels sprake van geluk en pech: *"Die éne gebeurtenis die de emmer had doen overlopen, deed zich niet of juist wel voor. Vlak voor de emmer zou zijn overgelopen konden enkele dagen verlof worden opgenomen of kreeg men te horen dat het verlof werd geannuleerd; vlak voor de emmer zou zijn overgelopen raakte men fysiek licht gewond, wat rust in een hospitaal opleverde of men raakte niet gewond, waardoor die rust uitbleef"* (Köhler, 2014).

Getuigenissen illustreren de lijdensweg van wie een trauma overhield aan oorlogsgeweld. De 49-jarige Annemarie trad na haar militaire dienst toe bij de politie. Zij worstelde met zichzelf en consulteerde de keuringsarts. De arts beschouwde haar symptomen als een modegril. Hij gaf haar een pilletje, schreef haar rust voor met het voeren van gesprekken bij een psychotherapeut. De psychotherapeut kreeg na een achttal gesprekken geen vat op haar problematiek. Uiteindelijk kreeg ze het label 'uitbehandeld'. Ze moest haar politiewapen inleveren en haar kinderen bij vrienden onderbrengen, omdat ze zo agressief was. Thuis kreeg ze voeling met zichzelf en voelde ze zich veilig. Na zestien jaar werkzaam bij de politie was ze nu aangewezen op de kameraadschap van haar makkers bij het leger, die haar níet lieten vallen (Heres & Steinfors, 2019).

Militairen vormen vriendschappen, zijn maatjes – niet zoals in de burgergemeenschap, waar men elkaar vaak in de steek laat als de emmer overstroomt. Annemarie kon niet tegen de 'schone schijn' waar iedereen volgens haar naar streeft in onze maatschappij, waar men een masker opzet om niet zielig over te komen. Nanna, een getuige van 23 jaar, beschreef hoe haar vader na enkele jaren missie, thuis huilend en in paniek onder de eettafel dook, en in een ontkenningfase allerlei

gekke dingen deed, zoals het huis omtoveren tot een fort, en van alles verzamelen wat hij kon (Heres & Steinfort, 2019).

Militairen die terugkeren na een missie ontwikkelen soms een depressie of een posttraumatische stressstoornis. Op dit moment wordt door het leger een continuüm van zorg aangeboden voor de troepen; er is de mogelijkheid tot een SIT-programma (Stress-Intenings-Training'), een PTSD-behandeling, revalidatietherapie en pijnverleidende technieken. Het doel van de diverse programma's is het voorkomen en behandelen van psychologische en fysieke wonden, die werden opgedaan tijdens de oorlog en die tot ernstige reacties leidden bij veteranen. Onbehandelde depressie is immers de belangrijkste oorzaak van zelfmoord (Deheegher, 2008).

Nederland beschikt sinds 2014 over een veteranenloket, dat veteranen het recht geeft op dienstverlening en optimale zorg, ook na hun dienstdaag, 24 uur per dag, 7 dagen op 7 (team veteranenloket, 2019, 05 december - persoonlijke communicatie). In België is er volgens de Centrale Dienst voor Sociale en Culturele Actie van Defensie België - CDSCA, oprichting 'het sociaal huis' een mogelijke denkpiste (Persijn, 2019, 18 oktober - persoonlijke communicatie). Momenteel bestaat er het Centrum voor Geestelijke Gezondheidszorg in het Militair Hospitaal-Koningin Astrid met afdelingen bij alle grote eenheden. Het CGG is gespecialiseerd in de psychotherapeutische behandeling van psychotrauma bij militairen. Ook bestaat in het MHKA het Centrum voor Crisispsychologie (CCP) dat onmiddellijke slachtofferopvang voorziet voor militairen na een schokkende gebeurtenis. Deze slachtofferopvang gebeurt onmiddellijk aan de hand van een permanentiesysteem 7/7, 24/24) (Deheegher, 2019, 28 november - persoonlijke communicatie). Er is nu meer aandacht voor de problematiek het psychosociale en voor posttraumatische stress aan te pakken. Militairen die naar onveilige gebieden werden gestuurd krijgen nu de kans om op een plek in het buitenland hun emoties en herinneringen een plaats te geven. Na hun herstelfase kunnen zij terugkeren naar hun gezin (Belgian Defence News, 2020).

2.2.4.2 De impact na wereldoorlogen bij nageslachten

De twee wereldoorlogen troffen gezinnen in België hard en de impact ervan zinderde na tot diep in de nageslachten. De impact gaf aan hun levens vaak beslissende wendingen, velen doen er alles aan om die herinneringen levend te houden. Dat mag blijken uit een de volgende getuigenissen.

Foto 10: Auschwitz-Birkenau: De fabriek des doods van de Nazi's (Historianet, z.d.) - Foto 11: Een kreet van wanhoop (Reformatorisch Dagblad, z.d.)

“Mijn grootvader was joods en overleefde Auschwitz. De vier kinderen van zijn eerste gezin werden allen vergast. Zijn kinderen van na de oorlog groeiden op met een vader die de kampen had meegemaakt. Een vader die vaak huilend en schreeuwend wakker werd door nachtmerries, waarin de tragedies die hij had meegemaakt in Auschwitz zich opnieuw afspeelden. Hij sprak niet over zijn ervaringen, vertelde bijna niets over zijn leven voor de oorlog. Hij droeg enkel het vervloekte nummer, met inkt gegrift in zijn arm. Zijn kinderen gaan elk anders om met deze tragische familiegeschiedenis. Een nonkel wil geheim houden dat zijn vader joods was, soms ontkent hij het. Ook een tante liegt over haar roots en joodse familienaam. Een andere tante tracht haar roots te omarmen, en combineert die met haar christelijke opvoeding. Mijn vader, atheïst en historicus, verkoos zijn vaders verhaal te blijven vertellen. Ikzelf vond mijn grootvaders verhaal fascinerend. Ik wou meer weten over zijn joodse roots. Ik bekeerde mij op twintigjarige leeftijd tot het Jodendom. Ik werd leerkracht geschiedenis en gids. Ik wil de tragische verhalen en de herinneringen mee helpen levend houden, opdat de mensheid iets dergelijks nooit zal vergeten” (survey, 2019).

Een ander getuigenis geeft aan hoe het voor sommigen onmogelijk was over hun trauma te communiceren: *“Dit was altijd een gesloten boek dat niet mocht geopend worden”*. Burgers bleven achter met de rouw.

Foto 12: Genk, 2 oktober 1944, het noodlot slaat toe (Taskforceliberty, z.d.).

In Nederland gaat men actief om met de trauma's veroorzaakt door de Tweede Wereldoorlog. Maatschappelijke werkers werken met onder andere nabestaanden en/of tweede generatie slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog (Medewerker veteranenloket, 2019, 5 december, persoonlijke communicatie). Ze hebben ook een toegankelijke website waar men terecht kan (de basis, z.d.).

2.2.5 Moral injury – na een missie

2.2.5.1 Moral injury

Sommige veteranen kampen bij hun thuiskomst niet met nachtmerries, herbelevingen of PTSD... maar toch is hun leven ontwricht. De oorlog woekert verder in hun hoofd. De kern van de worsteling omvat wat de veteraan van dichtbij heeft meegemaakt, gezien hoe een ander mishandeld werd en zichzelf de vraag stelt waarom hij niet heeft ingegrepen (Heres & Steinfort,

2019). De morele emoties zijn allang erkend en zijn gerelateerd aan trauma's en zijn een bekend jong complex concept (Molendijk et al., 2018).

'Moral injury' is dus geen stoornis, maar de ziel van de militair is beschadigd, verwond maar zijn gevoelens zijn als 'gepast'. Militairen bevonden zich een lange tijd in een oorlogsgebied, waren getuige van armoede, leed, vluchtelingen en geweld. Die omstandigheden hebben een morele impact op de basiswaarden van de militairen. Zij kampen met schuldgevoelens, schaamte en blijven zich de vraag stellen of zij al dan niet meer hadden kunnen doen, of zij tekortgeschoten zijn, ... De vraag of zij de kwetsbare burgers en kinderen niet hadden kunnen redden, indien ze anders hadden gehandeld, blijft rondspoken in hun hoofd (Heres & Steinfors, 2019).

Bij thuiskomst na een missie worden militairen als 'helden' onthaald door hun omgeving en de media, terwijl ze zichzelf helemaal geen helden voelen. Geestelijke verzorgers bij de Krijgsmacht, die zelf actief participeren, lopen zelf 'Moral injury' op en begrijpen de betekenis van 'de beschadigde moraal': "We weten hoe het is [...] om uitgezonden te zijn. We spreken de taal – en we begrijpen de stiltes waar woorden ontbreken" (Vos, 2019).

'Moral injury' dreigde gepathologiseerd te worden, maar een goede aanpak en een religieuze ruggensteun kunnen bekrachtigend werken om te komen tot zelfvergeving en een manier om met die 'wonden' verder te leven: "Forgiveness and repair is possible in all cases" (Vos, 2019).

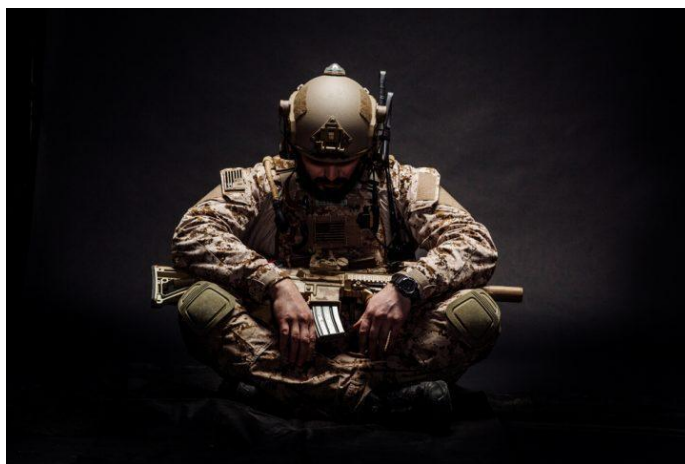

Foto 13: War and moral injury (Foreign Policy in Focus, 2018)

De beste benadering van dit probleem is de militairen erkenning geven door hun verhaal met expressie te vertellen en samen met de geestelijke verzorger te zoeken naar hoe zij het gebeurde kunnen overstijgen. Op die manier kan een alternatieve betekenis gegeven worden aan het 'waarom'. Er kan een mogelijk antwoord gegeven worden op de vraag naar de zin van 'zijn' bestaan. Zo voelen de militairen zich in hun zoektocht gesteund, zodat zij nieuwe levensmogelijkheden kunnen ontwikkelen. Het is belangrijk de levensvragen met iemand te kunnen delen die onvoorwaardelijk te vertrouwen is, tijd schept en verbindingen aanvoelt. Het uiteindelijke doel is om preventief de morele weerbaarheid te versterken (Vos, 2019).

De lezing van Johannes 20, 19-28 handelt over de werkelijkheid zien, haar aan te raken en de wonden te erkennen, te helen, zodat het leven hervonden wordt. De militairen zijn bovendien, door wat ze meemaken, personen geworden met een diepgewortelde weerstand tegen doden en geweld. Daarom is het ook goed en gezond hun wonden open te houden, een open wond de

herinnering aan hun strijd en ervaring, schuldgevoel en lijden in de oorlog levend te houden (Vos, 2019).

2.2.5.2 *Veteranen na een missie*

Na zijn missies in Srebrenica leefde de 45-jarige Ronald jaren als een kluizenaar. Zijn remedie voor zijn pijn was simpel: keihard werken zou zijn pijn in goede en kwade dagen verdoven. Dat lukte vrij goed, tot hij door een reorganisatie op het werk plots ontslagen werd. Hij kon niet langer vluchten in het werk en de herinneringen uit zijn missie overvielen hem, tot hij brak. Om beter te kunnen slapen verdoofde hij zichzelf voortaan met drank, en dreef zijn dochter en partner door zijn gedrag van hem weg. Hulp invoeren kende hij niet, in praten en gevoelens uiten was hij niet erg goed. Hij ging door waar anderen stoppen, was een tikkende tijdbom. Tot hij in 2015 in behandeling ging (Heres & Steinfort, 2019).

Veteranen maken soms verschrikkelijke situaties en gebeurtenissen mee en dat levert de ziel bij sommigen een onherstelbaar litteken. Uitgezonden militairen hebben het soms moeilijk om zich aan te passen als ze weer thuis zijn en denken soms aan verloren maten,

Foto 14: De meerwaarde van rituelen bij Moral injury (WO2, z.d.).

burgers en kinderen die in dozen leefden of verhongerden. Als de militair na een missie thuis komt en iemand doet zijn beklag stelt de militair zichzelf de vraag: "rot toch op met al je gezeur" (Heres & Steinfort, 2019).

Foto 15: De impact van een burgeroorlog op de Syrische economie (Mondiaal News, 2016).

2.2.5.3 De impact van 'Moral injury' na wereldoorlogen bij nageslachten

Een getuigenis in de survey schreef: *"Zij hadden één grote schrik: de gruwel van de Grote Oorlog nooit meer meemaken: verkrachtingen, plunderingen, moorden, huizen afbranden, gebruik van moordend gas in de loopgraven...de burgers werden toen zeer beestachtig aangepakt confer Le Massacre de Dinant. Bij de nieuwsberichten tijdens de twintiger jaren en begin de dertiger jaren van vorige eeuw zijn er substantieel meer zelfmoorden geweest uit schrik voor de nakende tweede wereldoorlog... dat wilden ze nooit meer meemaken! Men wilde ook geen loteling meer zijn"*(survey, 2019).

Foto 16: Franse en Belgische soldaten, gevangen tijdens de Slag om Frankrijk (Histoire Militaire, 2008).

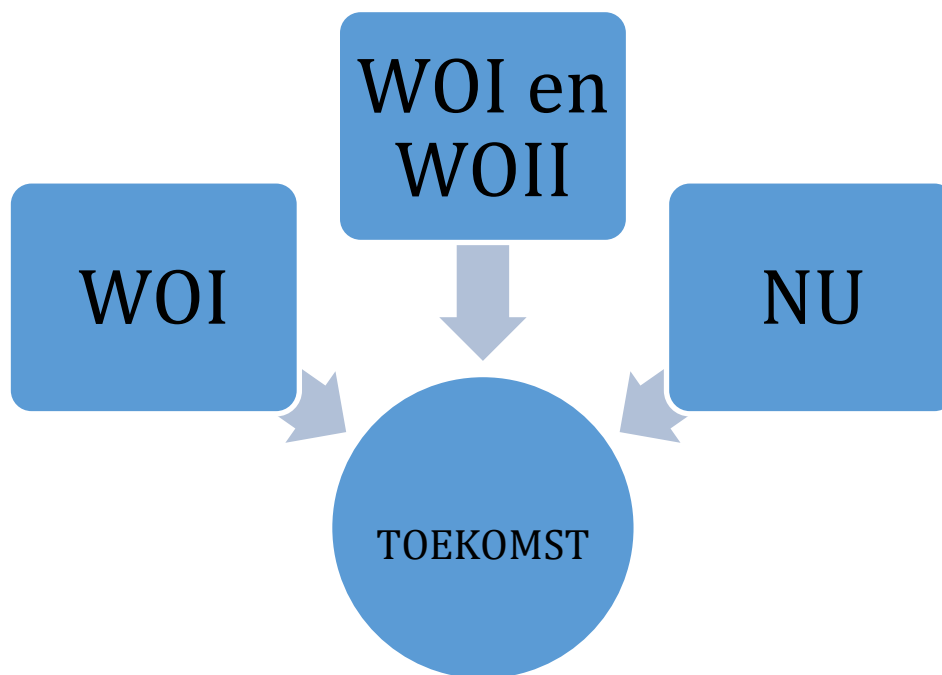
Een opgegroeid kleinkind beleefde haar erfenis als: *"Ik ben kleinkind en opgegroeid met horrorverhalen, maar grootvader, die zelf krijgsgevangene was wou er liever niet over praten, al droeg hij levenslang de gevolgen van die ontberingen in het kamp... maar als hij er één enkele keer toch wou over praten, dan zag je de tranen blinken in zijn ogen... dan keerde hij terug in de tijd en zelfs wij, hoe jong we ook waren, werden dan stil, vroegen niet verder omdat we zijn pijn zagen... Hij had zijn verhaal mijn vader en moeder die als jonge kinderen ook van dichtbij meemaakten hebben hun verhaal en dat is onze streek ook niet mooi geweest... van jongs af aan werden we dus regelmatig met de neus op de feiten gedrukt... als het slecht ging begon men te hamsteren, potten soep, blikken met groenten, suiker, zout ... het was anders denken, altijd met dat éne in het achterhoofd ...."*(survey, 2019). Nabestaanden blijven achter met een onverwerkt verleden.

2.3 ITT of 'Intergenerationele Transmissie van Trauma'

De beschrijving van shellshock, PTSD en moral injury zijn noodzakelijk tot het concept te komen van ITT of 'intergenerationele transmissie van trauma' (De Sutter, 2016): het doorgeven van handelingen, patronen, trauma's aan de volgende generaties. Mevrouw Aarts, analiste histologie, onderzocht de klachten en symptomen bij de naoorlogse generatie. Sommigen wensten daarbij anoniem te blijven, anderen konden zelfs niet meewerken aan het onderzoek omdat ze te zwaar emotioneel beladen waren (Aarts, 1994). Deze ervaring bij het interviewen bleek ook uit dit onderzoek. De expliciete verzekering van anonimiteit, en zo authentiek mogelijk zijn als interviewer haalt de slachtoffers over de streep. Oud leed komt naar boven en door het afweermechanisme 'verdringing' daalt het leed opnieuw neer.

De gevolgen van de wereldoorlogen op de latere generaties kan in kaart worden gebracht aan de hand van het wetenschappelijke balansmodel van Bakker c.s. (1998), geruggesteund door de getuigenissen. In het balansmodel wordt de inzet van opvoeding begrepen als een zoeken naar een evenwicht tussen de eisen van het ontwikkelingsstaken en de eisen van de omgeving, waarbij het evenwicht tussen draagkracht en draaglast op verschillende niveaus bepalend is (Van Crombrugge, 2009).

Op verschillende niveaus kaart ik de mogelijke **risico- en beschermende factoren** aan. Bij het *microsysteem* zijn dat het kind, de ouder en de opvoedingsstijl binnen het gezin. Bij het *mesosysteem* zijn dat de sociale factoren zoals familie, vrienden, bindingen, zorg, welzijn en onderwijs. Bij het *macrosysteem* zijn het de sociaaleconomische gezinsachtergrond en de cultuur-maatschappelijke factoren.

2.3.1 Risico- en beschermende factoren van het microsysteem: het kind, de ouders, het gezin

2.3.1.1 Het kind

Oorlogen kunnen bepaalde sociale relaties verstoren. De kinderwens kon toen ook nog niet geregeld worden door de anticonceptiepil, want die bestond nog niet. Kinderen waren enerzijds gewenst, maar anderzijds minder tot niet gewenst. Een van de respondenten getuigde over de hoge kindersterfte, die te maken had met minder goede hygiëne, gebrek aan geneesmiddelen, ... Het statistisch jaarboek van België en Belgisch Congo 1915-1919 toont het hoge aantal geboortes in 1914, maar een daling tijdens de oorlogsjaren tot 1918. Ook het mortaliteitscijfer bij pasgeboren en jonge kinderen kende tijdens de oorlogsjaren '14 –'18 een stijging. Het statistisch jaarboek van België en Belgisch Congo 1941 toont een piekdaling van geboortes, en een hoog mortaliteitscijfer bij pasgeborenen en kinderen (Pasteels, 2017-2018).

Pasgeborenen tijdens oorlogen kunnen tot op latere leeftijd risico's van tekorten en/of defecten oplopen, afhankelijk van hun sociale relaties. Erikson, bekend van zijn theoretische persoonlijkheidsontwikkeling poneert dat als het basisvertrouwen tussen moeder en kind vanaf de geboorte tot ongeveer 1,5 jaar er niet is, het kind wantrouwen ontwikkelt. Een wantrouwige peuter ontwikkelt onvoldoende autonomie en hult zich in schaamte. Als kleuter neemt het kind weinig initiatief voelt zich vlug schuldig, zijn onbewuste verzamelt verdrongen objectrelaties. Vanaf het derde levensjaar wordt verdringing het belangrijkste afweermechanisme. Wanneer het kind zijn zesde levensjaar bereikt ontwikkelt het zijn competenties, deze fase staat ook voor zelfregularisatie. Bij het oplopen van een tekort gaat het kind twijfelen aan zichzelf.

Tijdens en na oorlogen waren er geen psychologische behandelingen voor kinderen. Oplopende tekorten konden zo leiden tot een defect bij de identiteitsontwikkeling van de opgroeiende jongere. Eenmaal de leeftijd van ongeveer twintig à drieëntwintig jaar, ervaart de jongvolwassene 'intimiteit' op een negatieve manier. Later als dertiger staat hij niet productief in het leven. En nog later wordt de zorg voor anderen bemoeilijkt (Meurs, 2017-2018).

Veel kinderen moesten in tijden van oorlogen meewerken of huishoudelijke taken op zich nemen soms namen ze zelfs de ouderrol over om voor broer en/of zus te zorgen. Wanneer de balans geven en nemen tussen het kind en de ouder niet-evenwichtig was door niet-erkenning, dan spreekt men van een destructieve parentificatie. Het gevoel van meegaandheid en hulpeloosheid kan bij het kind zo sterk zijn dat het zijn identiteit verliest. Het wordt bestempeld als 'zondebok' of als 'het perfecte kind'. Dat is een zware erfenis, een roulerende rekening en het patroon kan zich herhalen naar de volgende generatie. Ook de adolescentiefase is een kwetsbare fase wat angst betreft, ze kan een risicofactor vormen bij het ontwikkelen van aanpassingsproblemen, waaronder angststoornissen op volwassen leeftijd. In alle ontwikkelingsstadia is voldoende basisvertrouwen fundamenteel noodzakelijk. Daaronder ontstaat het wantrouwen, een letsel van onrechtvaardigheid tussen generaties (Nagy & Krasner, 1994).

Volgens Emde, kinderpsychiater, infant-researcher en psychoanalyticus die het ontwikkelingsbeeld als trappen ziet, kan oorlog sociaal-affectieve ontwikkeling van het kind verstoren door gebrek aan een zorgzame omgeving. Zorgzame ondersteuning van ouders of andere zorgfiguren optimaliseert de hersenontwikkeling. MRI-scans van hersenontwikkelingen bij kinderen die vroeg trauma of verwaarlozing hebben gekend, tonen aan dat neuronale circuits en verbindingen anders of niet tot stand zijn gekomen. Doorheen de levensloop bepaalt de oorlog dus welke invloed hij/zij heeft op het kind, of het kind er kwetsbaarder of net veerkrachtiger door wordt (Meurs, 2017-2018). De hersenen van jonge kinderen zijn gelukkig wel erg vorm baar en snelle interventie na traumatische ervaringen kan veel schade in de hersenontwikkeling herstellen (Baeten, 2019-2020).

Affectieve interactie tussen ouder en kind is heel belangrijk voor de ontwikkeling van zijn eigen wil, empathie voor de ander en het leren van sociale vaardigheden om hun waardesysteem op te bouwen (Meurs, 2017-2018). Ook Bowlby, een Brits psychiater ziet 'hechting' en 'beschouwde gehechtheid' tussen een zorgfiguur en het kind als noodzaak om te overleven en te leven in sociale verbanden. De verbondenheid met de zorgfiguur en het kind vormen de veilige basis om op te groeien. Bowlby onderscheidt vier types van gehechtheid. Type B is het veilig gehechte kind: als zijn zorgfiguur weggaat, kan dat even onrust veroorzaken, maar het is snel troostbaar en blij als de ouder terugkomt. Type A is het vermijdende type: het gaat emoties uit de weg door afstand

te nemen. Als een kind bij het weggaan van een ouder en diens thuiskomst geen teken van emotie geeft, verbergt het meestal zijn verdriet en troost het zichzelf. Het aanklampende type C zoekt voortdurend contact met de ouder die weggaat, slaat in paniek en als de ouder terugkomt, is het ontroostbaar zelfs boos. Het is heel onzeker en angstig. Een type D kind voelt zich heel onveilig. Een stressomgeving brengt verwarring mee en het kind reageert op verschillende manieren: afstandelijk, aanklampend, angstig of boos. Soms richt het zijn woede tegen zichzelf en zo nu en dan is het verward. Het verstart bij afscheid, is emotioneel bevroren. Type D-kinderen zijn meestal slachtoffers van een trauma (Meurs, 2017-2018).

Kinderen die opgroeiden tijdens een oorlog waarin ouders getraumatiseerd werden, kunnen tijdens de oorlog ernstige gevolgen ondervinden voor hun ontwikkeling en last hebben van angst, depressie, slaap-en eetstoornissen en lichamelijke spanningsverschijnselen (Stichting Centrum '45, 2009).

Verschillende respondenten uit mijn survey die twee oorlogen hebben doorstaan verwezen expliciet naar deze problematiek. *'Verdringen'* en *'zwijgen'* als beschermende factor doken regelmatig op in hun antwoorden, net als uitlatingen als *'Dit heeft allemaal een invloed op hoe het verloop van de oorlog intergenerationeel wordt doorgegeven,'...kennismaking met het tekort, ondervoeding en daardoor psychische problemen. In het karakter: altijd het gevoel tekort te zullen komen...' , "zeer belangrijk alleen al omwille van de identiteitsopbouw"* (survey, 2019).

Tijdens een interview vertelde een zeventigjarige man dat zijn grootouders niet zorgzaam, maar overbezorgd met hun kinderen omgingen, waardoor onder andere zijn vader zich belemmerd voelde om op te groeien en zich te ontwikkelen. Door de oorlog moest hij bovendien vroeg werken omwille van de armoede toen. Zijn vader maakte als kind dan nog eens de Tweede Wereldoorlog mee, werd gedeporteerd, maar keerde na een aantal jaren terug naar huis. Zijn zoon, de 70-jarige man dus, kende door de overbezorgdheid van zijn moeder opnieuw geen normale kindertijd. Na de oorlog kon de 70-jarige man toch nog een leven opbouwen maar hij erfde de overbezorgdheid van zijn ouders en grootouders. Zijn kinderen daarentegen waren al maar voor de helft overbezorgd, maar ook de helft minder zorgzaam. Kleinkinderen zijn er niet gekomen.

In een ander interview kon een 70-jarige vrouw onmogelijk haar verhaal kwijt, ze was te diep geraakt door een van de vragen. Zij stond wel open voor 'helpende gesprekken' (Neyskens, 2019-2020). Andere getuigenissen vertelden dat ze tijdelijk slaapstoornissen of nachtmerries hadden ervaren.

Het contact met deze getuigen werd behouden en gedurende enkele dagen werden de geïnterviewden opgevolgd. Uit de gesprekken bleek verder dat ouders tijdens de wereldoorlog hun kinderen naar buiten stuurden om hen niet te confronteren met hun eigen verdriet. De zeventigers toonden ook een hoge loyaliteit tegenover hun ouders en grootouders. Kinderen kregen een zorgfunctie en moesten meer verantwoordelijkheden opnemen dan die welke paste bij hun leeftijd – parentificatie dus, die niet noodzakelijk destructief hoeft te zijn als de kinderen de nodige erkenning krijgen van de ouders en verantwoordelijkheid leren dragen (Onderwaater, 2018).

2.3.1.2 De ouders

Het feit dat ouders of een van de ouders geconfronteerd werden met geweld en oorlogsleed, had een enorme impact op de ouder-kindrelaties tijdens en na de oorlogen. Gezinnen waar de man geen dienstplicht vervulde ervoeren de oorlog op een heel andere manier. Bij de anderen was de impact op hun latere leven soms gering, maar zij die getuige waren van verkrachting, plundering en moord waren getraumatiseerd, al werd daar weinig over gepraat. Ouders die aan PTSD leden, vermeden om terug te denken aan hun leed en dat bemoeilijkte een open communicatie met de kinderen. Ook was hun sensitiviteit lager en er was meer vijandigheid. Hun zwijgen over traumatische ervaringen leidde bij de kinderen tot secundaire traumatisering. Nochtans is het de levenstaak van de ouders om te proberen taal en uitleg te geven over hun ervaring aangepast aan het kind en zijn ontwikkeling, met respect voor ouder- en kindergrenzen - een moeilijke taak voor de ouders in tijden van oorlog of vlak na de oorlog (de Kok, 2018). Niet iedereen had dus het geluk om een goede wisselwerking met zijn kinderen te ervaren.

Uit een getuigenis van een nabestaande bleek bijvoorbeeld dat een vader zijn ervaringen in verband met zijn deportatie bij thuiskomst verzwegen voor zijn gezin. De moeder had de zorg voor de kinderen op zich genomen en de kinderen reageerden met respect tegenover hun getraumatiseerde vader die geplaagd werd door nachtmerries. De vader kon zijn leven weer opbouwen en zijn vrouw accepteerde zijn lijden. Ook de kinderen bouwden hun leven op dankzij deze beschermende factor van de vrouw als buffer voor het gezin. Maar voor andere ouders was het verlies na de wereldoorlogen niet zo zichtbaar en kwam het pas later naar boven. Deze verliezen waren sociaal minder erkend en daarom hielden de ouders het verborgen: *'Je moet vooruit en die miserie moet je vergeten'*. Zulke verliezen eindigen nooit. De relatie tussen man en vrouw veranderde, het samenleven stond onder druk. Koppels werden geconfronteerd met een partner met een trauma en dat zindert vier tot vijf generaties na. Die oorlogstrauma's vormden voor een groot stuk hun identiteit (interview, survey, 2019).

Trauma definieert de mens. Het bepaalt zelfs de eigen partnerkeuze. Het verspert een goede communicatie: veel koppels kunnen bijvoorbeeld niet goed ruziemaken en zo ontstaan collusies. Koppels kunnen niet altijd op een constructieve manier een stap verder zetten uit het conflict. Veel koppels verliezen daardoor de balans tussen emotie en rationaliteit en onverschilligheid wordt een defensiemechanisme. Uit preoccupatie met de partner zullen zij ten allen koste toch nog samen blijven. Onderzoek van Eurlings-Bontekoe geeft aan dat onveilige hechtingsstijl na trauma een katalysator kan zijn voor een chronisch beloop van pathologie, hoewel genen kneedbaar zijn. Genen en omgeving beïnvloeden elkaar (Baeten, 2018-2019).

Een andere respondent uit mijn survey zet zich om al die redenen in bij vaderlandslievende verenigingen. De respondent beschreef de trauma's van haar grootouders en ouders: *"Mijn grootvader aan mama's zijde was beroepsmilitair en krijgsgevangen in Duitsland. De kinderen werden in het weeshuis geplaatst, want de mama was na haar laatste baby in het kinderbed overleden. Mijn grootvader aan papa's zijde werd op 54-jarige leeftijd als politiek gevangene meegenomen van zijn werk in Tienen. Mijn papa was toen 16 jaar. Grootvader werd opgepakt na de razzia's en door de Vlaamse SS-ers gefolterd. In Duitsland stierf hij van ontbering"* (survey, 2019).

In de verhalen van nabestaanden die beluisterd werden tijdens de plechtigheden kon je de veerkracht bij ouders en grootouders aftoetsen. De meesten antwoordden gewoon: *"Werken, het*

ménage doen, zorgen,..”. Op de vraag: *“Heb je nooit eens je zorgen opzij kunnen zetten?”* wees het antwoord in de richting van ontspanning door: kaart te spelen, een pint te pakken, moppen te vertellen, muziek te spelen of te dansen.

Zoals eerder al aangestipt had ook ziekte tijdens en na oorlogen een grote impact op de relatie tussen ouders en kinderen. Op het einde en ook na de Eerste Wereldoorlog kregen onze landen af te rekenen met de Spaanse griep, wel eens ‘de windvlaag des doods van 1918-1920’ genoemd. Scholen, overheidsinstellingen, gezinnen,... werden onder quarantaine geplaatst. Tijdens de ‘Grote Oorlog’ werd het triagesysteem een standaardpraktijk, want ze verdeelden de gewonde soldaten in drie groepen: zij die ongeacht welke behandeling toch zouden sterven, zij met een overlevingskans en anderen met een zichtbaar herstelslot door behandeling. Chirurgen voerden zelden bloedtransfusies uit maar het gebeurde toch dat wie veel bloed verloren had bloed kreeg van iemand anders. Velen stierven door het toedienen van een niet-geschikte bloedgroep maar ook door een overdosis verdovingsmiddel (Temmerman, 2014).

Tijdens de Tweede Wereldoorlog waarden difterie-, kinkhoest- en tyfusepidemieën over de Europese bodem. Kinderziektes als bof, mazelen, gesprongen appendix (*‘t vuur in de buik*) – staken veelvuldig de kop op in beide oorlogen waardoor kindersterfte hoog lag (Buis et al, 2015). Armoede was namelijk een boosdoener om ziek te worden. Een van de respondenten beschreef dat velen geen hoge leeftijd bereikten: *“Er was armoede. In ‘t bijzonder pubers en jong adolescenten hebben tijdens de oorlog, goed voedsel moeten ontberen. Zij waren later rond hun 20-25 jaar gevoelig voor ziektes als TBC. Velen onder hen scheerden ook geen hoge toppen qua leeftijd. Ondervoeding had hier veel mee te maken”* (survey, 2019).

De huidige generatie is grotendeels vergeten wat de twee wereldoorlogen op intermenselijk vlak hebben aangericht en nog aanrichten. Diverse groepen werden aangesproken om af te toetsen of zij van het Belgische oorlogsgebeuren wisten. Zij hadden er weinig notie van. Een van de studenten op de campus Odisee – Schaarbeek vertelde dat er Marokkaanse soldaten meegestreden hadden tijdens de Grote Oorlog in ons land. De student weet nu dat er een vaderlandslievende vereniging is om de Marokkaanse soldaten te herdenken voor hun bijdrage aan beide wereldoorlogen.

Foto 17: Marokkaanse militaire bijdrage aan de strijd tegen nazi-Duitsland 1940-1945 (historiek, 2020)

Een andere student wist totaal niet dat België leed had ervaren en begreep niet dat sommige Belgen ‘gebroken’ waren. Het onbegrip verdween toen de student hoorde dat Belgen na de wereldoorlogen niet de ondersteuning hebben gekend die anderstaligen hier en nu wel krijgen.

Scholen en bepaalde vzw's krijgen subsidies als ze anderstaligen opnemen. Ze krijgen taal- en onderwijsbegeleiding via vzw's, terwijl een groep niet-opgeleide Belgen verongelijkt toekijkt naar de ondersteuning die ze krijgen want de Belgische bevolking heeft het nog altijd moeilijk om diversiteit te aanvaarden. Een vzw die alleen huiswerkbegeleiding toekent aan oorlogsslachtoffers en niet aan Belgische kinderen die in een moeilijke situatie verkeren, dat ligt moeilijk. Heel wat groepen in onze samenleving hebben geen weet van de gevolgen van de voorbije oorlogen in ons land maar ook niet van de toekomstige oorlogsslachtoffers die uit oorlogslanden komen.

2.3.1.3 Het gezin

De survey toont verschillende opvoedingsstijlen, afhankelijk van de sociale relaties. Baumrind onderscheidt de **autoritatieve, autoritaire, permissieve, verwaarlozende, directieve, democratische** en de **'goed-genoeg'**- opvoedingsstijl (Van Crombrugge, 2009).

Veilig gehechte ouders kunnen hun gedragingen vrij probleemloos doorgeven aan kinderen. Ze bepalen de structuur en begrenzen het kind waar nodig en geven hun kennis normen en waarden door als de basis waarop het kind zich kan ontwikkelen (Van Crombrugge, 2009). Van ouders die een oorlog meemaken en getraumatiseerd zijn, kan er niet altijd een consistente opvoeding verwacht worden. Zodra er een eerste hechtingsfiguur is, is de kans op succesvolle overdracht wel aanwezig.

Tijdens de jaren 60 adviseerde men de ouders om in dialoog te gaan met hun kinderen met het accent op zelfontplooiing. Zo stonden de vrije en de gebonden opvoeding tegenover elkaar en de wereldnabije tegenover de isolerende opvoeding. Nog andere ouders liepen op de ontwikkeling vooruit, als tegenhanger van een 'volgende' opvoeding en als laatste stond de 'eenvormige' tegenover de 'individualiserende' opvoeding (Van Crombrugge, 2009). Er is een echo van een eenvormige isolerende opvoeding in de woorden van een nabestaande van WO I: *"Gezien het gemis aan afgewerkte studie en de familiale toestand die voortkwam deels uit de Eerste Wereldoorlog heb ik een asociaal gezin gehad"* (survey, 2019).

De **autocratische/autoritaire stijl** geeft constant bevelen terechte beloningen en niet de juiste kritiek, waardoor de kinderen niet spontaan reageren maar slaafs of opstandig uniformeel met kwantitatieve prestaties die kwalitatief laag zijn. Bij een autocratische opvoeding telt de mening van de kinderen niet, bij een autoritaire opvoeding wel al zijn het nog altijd de ouders zelf die beslissen. Autoritaire ouders vertonen een lage warmte en een hoge controle tegenover hun kinderen en creëren middelmatige prestaties een laag zelfwaarde gevoel en een grote kans op depressie. Autoritatieve ouders vertonen een hoge warmte en een hoge controle tegenover hun kinderen en lokken minder probleemgedrag uit. Hun kinderen zijn assertiever onafhankelijk vriendelijk met hoge sociale competenties (Van Crombrugge, 2009). Uit een eerder al geciteerde getuigenis van een kleinkind van een grootvader met een kampverleden als krijgsgevangene blijken de laatste twee kenmerken overduidelijk: *"Ik ben als kleinkind en opgegroeid met de horrorverhalen, maar grootvader zelf wou er liever niet over praten, al droeg hij levenslang de gevolgen van die ontberingen in het kamp... Maar als hij er een enkele keer toch wou over praten, dan zag je de tranen blinken in zijn ogen ... dan keerde hij terug in de tijd en zelfs wij, hoe jong we ook waren, werden dan stil, vroegen niet verder, omdat we zijn pijn zagen. Hij had zijn verhaal, mijn vader en moeder die als jonge kinderen het ook van dichtbij meemaakten, hebben hun*

verhaal en dat is in onze streek ook niet mooi geweest...van jongs af aan werden we dus regelmatig met de neus op de feiten gedrukt...” (survey, 2019).

De **democratische/participatieve stijl** is constructief: hier handelen de kinderen op een spontane, zelfstandige en productieve manier met een grote samenhang en stabiliteit, ze zijn behulpzaam en vriendelijk. Ze vertonen een grote werklust en de kwaliteit van dat werk is hoger, de kwantiteit lager. In een democratische opvoeding houdt men rekening met de mening van de kinderen (Van Crombrugge, 2009). Een respondent beschreef de democratische stijl als volgt: *“De generatie tijdens en na oorlog had meer waardering en zorgzaamheid voor kleine materiële dingen. Ze was meer bedachtzaam in het omgaan met geld. Er was een verhoogde samenhang, meer sociale opstelling. Van de eerste generatie na de oorlog kregen kinderen meer zelfredzaamheid mee en streven naar meer zelfstandigheid. Bij de tweede generatie, die van de kleinkinderen, ligt de erfenis van oorlog te ver achter hen. De focus ligt bij hen sterk op individualisme en eigenbelang” (survey, 2019).*

De **laissez-faire/delegatieve** houden zich op de achtergrond en geven het kind volledige vrijheid waarbij er meer kans is op spanning en agressie bij de kinderen. Kwaliteit en hoeveelheid van schoolprestaties zijn ondermaats door gebrek aan regels. Bij de **permissieve opvoedingsstijl** tolereren ouders laks het agressief gedrag van hun kinderen: er zijn geen straffen en de kinderen nemen beslissingen. De warmte van de ouders is hoog maar de controle over hun kinderen laag. Hun kinderen presteren minder en door hun groter zelfwaardegevoel lopen de kinderen minder kans op depressie. De **verwaarlozende opvoedingsstijl** vertoont een lage warmtelaag alsook een lage controle over het kind. Deze ouders zijn niet zorgzaam en negeren zelfs het kind. Een getuigenis vertelde dat haar ouders zelf zwaar getraumatiseerd waren tijdens de oorlog en bij de opvoeding dus in gebreke bleven. Bij de **directieve opvoedingsstijl** is de warmte mild met een hoge controle over het kind. De **goed-genoeg opvoedingsstijl** vertoont een milde vorm van warmte en een milde controle over het kind (Van Crombrugge, 2009).

Tijdens de bijeenkomsten van plechtigheden lieten de aanwezigen nu en dan eens iets los over de opvoedingsstijl. Wat te horen viel waren uitlatingen als *“Het was te doen wat ons vader zei of we kregen een oorveeg of straf!”* of *“Nu zijn de rollen omgekeerd... dat was vroeger geen mode dat kinderen gingen zeggen hoe het moest zijn...”*. Tijdens en na de oorlogen regeerde de autocratische/autoritaire stijl dus duidelijk maar ook de democratische/participatieve stijl kwam voor: de moeder diende als buffer en de kinderen leidden een gestructureerd leven met respect en loyaliteit tegenover hun ouders die zoveel hadden meegemaakt.

Bij de mensen die niet wilden geïnterviewd worden kwamen veel gebroken gezinnen voor die kampten met een trauma. Enkele kinderen kenden een verwaarlozende opvoedingsstijl omdat de ouders zelf niet de kracht hadden om er bovenop te komen. Soms gaven ze de opvoeding van hun kind door aan de grootouders of een andere zorgfiguur.

2.3.2 Risico- en beschermende factoren van het meso-systeem: omgeving, netwerken en familiebanden

2.3.2.1 Het belang van omgeving en netwerken

Tijdens oorlogen zorgden netwerken van vrienden en familie ervoor dat kinderen het later als volwassene goed deden - naast communicatie en continuïteit was sociale ondersteuning dus een heel belangrijk element (Nuyts & Sels, 2017). Een getuigenis vertelde over het groot gevoel van

solidariteit: *“In het kleine dorpje van mijn groot- en overgrootouders spreekt men nu nog altijd van de ‘witte’ en de ‘zwarte’. Gemeenschappen werden gescheiden na de oorlog, maar binnen elke gemeenschap heerste een groot gevoel van solidariteit”* (survey, 2019). Een steunend netwerk kon als buffering dienen om de impact van traumatisering bij ouders en kinderen te verlichten (de Kok, 2019).

Uit de volgende paragrafen zal blijken hoe kunst meer bepaald muziek en poëzie, een cruciale rol speelde in het verbinden van mensen. Kunst werd collectief beleefd en was de beschermende factor die hun veerkracht versterkte.

Een 70-jarige koppel uit een interview vond tijdens de oorlog steun in hun omgeving, ze zaten immers allemaal in hetzelfde schuitje. Ze zochten ontspanning bij muziekevenementen op plaatsen waar iedereen kon dansen en zingen. Swaab (2016) beschreef hoe muziek verschillende emoties kon losmaken en de ontwikkeling van de hersenen stimuleerde. Stress en pijn werden erdoor verlicht, muziek beïnvloedde de stemming van de kwetsbare mens, lokte plezier uit en maakte de mens vrolijker. Dat beïnvloedde het ‘pro-sociaal’ gedrag waarbij empathie, behulpzaamheid, samenwerking en vrijgevigheid werd vergroot. Muziek bracht mensen bijeen, deed ze hun emoties delen en creëerde een gemeenschappelijk gevoel door het contact met anderen.

Mensen met PTSD ervaren ‘verbinding’ als iets heel moeilijks. Holocaustoverlevenden vinden soms geen plaats voor hun gruwelijke belevenissen en dat veroorzaakt dan weer moeilijkheden bij hun kinderen. Het brein bij een PTSD-cliënt staat altijd in vechstand. Een studie van Scherder (2017) toont aan dat het beluisteren van relaxatiemuziek een positief effect heeft op mensen met PTSD-symptomen als angst, slaapstoornissen en depressie. Ook aan het front werd het moreel hooggehouden met muziek: muziekkapellen speelden liederen voor de soldaten en dat zorgde voor een samenhangsgevoel. Soldaten schreven zelf ook liederen waarmee ze voor even de gruwel van de oorlog konden camoufleren. De meest bekende muziek uit de oorlogen is natuurlijk de ‘Last Post’ die na de afsluiting van de dag werd gespeeld om nadien de posten te controleren. Nu wordt het lied nog dagelijks gespeeld als een herinneringsmoment aan alle slachtoffers van de Eerste Wereldoorlog.

Muziek speelde tijdens de twee wereldoorlogen ook bij de generaties van mijn eigen familie een rol bij hun overleven en slijpte hun veerkracht aan (Cogge et al., 2018-2019).

Een koppel getuigde naar aanleiding van het project 2018-2019 ‘Kijken met het hart’ hoe zij op een herdenkingsdag stil bleven staan bij de oorlogsgebeurtenissen door oorlogspoëzie te lezen. Onbekende emoties werden geraakt via het lezen of beluisteren van de gedichten (Cogge et al., 2018-2019). Soldaten schetsten op hun beurt hoe ze de oorlogsrealiteit hadden beleefd in hun verzen (psychotraumanet, 2015). De Grote Oorlog heeft zoals bekend een aantal grote oorlogsdichters opgeleverd. De Engelse dichter Blunden bijvoorbeeld zette heel treffend de oorlogstrauma’s op papier:

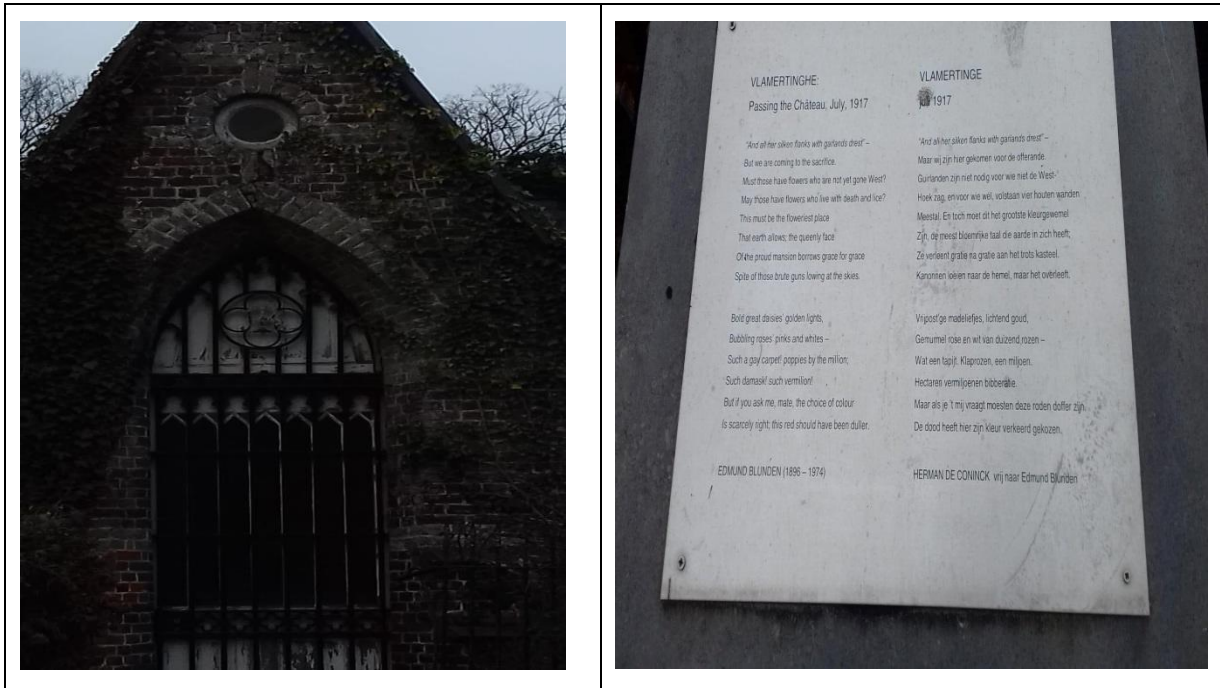

Foto 18: Achterzijde kasteel van Vlamertinge: de kapel (2020). Foto 19: het gedicht van Blunden, vertaald door Herman De Coninck (2020).

In de *'Undertones of War'* beschreef Blunden hoe overlevenden getormenteerd waren door spookbeelden uit het verleden. Blunden zelf kwam fysiek ongeschonden naar huis maar psychisch leed hij ondraaglijk. Blunden worstelde met de verwerking van zijn oorlogsverleden. Hij had schuldgevoelens omdat hij de oorlog overleefd had en anderen niet. De man kon zijn herinneringen niet wissen en leed aan depressies woede en nachtmerries later benoemd als PTSD en moral injury. Hij kende weinig vreugde en plezier. Twee huwelijken liepen op de klippen, zijn derde vrouw leerde met zijn wonden leven. Een van zijn dochters uit het laatste huwelijk beschreef hoe haar vader door posttraumatische stress in twee parallelle werelden leefde. Maar volgens haar had hij een buitengewoon vermogen om van mensen te houden door hen altijd in hun kwaliteiten te bemoedigen (Spriet, 2013).

Andere oorlogspoëzie verhaalt meneer Lelièvre, Kapitein-commandant Vlieger buiten dienst en Stadsarchivaris Nieuwpoort, in het boekje met gedichten en verhalen van Belgische gesneuvelden. Hij schrijft ook over de betekenis van het madeliefje in België het symbool van herdenking en vrede van de Eerste Wereldoorlog. Hij citeert: *"De frontzone tijdens de Grote Oorlog was grotendeels een kaal en verwoest landschap. Het gaf mening frontsoldaat nog meer heimwee naar het vredige leven en de geborgen thuis. Niet voor niets gaven bepaalde bloemen voor vele jongens in dat oorlogsgeweld een eerste teken van leven en hoop op iets beters. Al heel vroeg in dit wereldconflict, na de Slag aan de Marne – Frankrijk, 6-9 september 1914) werden het madeliefje, le bleuet en de poppy als herdenkingsbloemen genoemd. De drie strijdende geallieerde partijen aan het Westfront hadden elk hun eigen gekozen bloem. België met la paguerette (madeliefje) als symbool van de vrede, de Fransen met hun bleuet (blauwe korenbloem) voor het herdenkingssymbool. In de briefwisseling met het thuisfront kwamen deze gedroogde bloempjes regelmatig voor. Andere geallieerden zoals Italië, Portugal, Roemenië, Joegoslavië... hadden*

eveneens hun eigen symboolbloemen. Je trof hen aan in brieven, op kaartjes, in gedichten,... (Lelièvre, 2020, 19 mei – persoonlijke communicatie [e-mail]).

Brochure: Het madeliefje van de oud-strijder van den Yser = La paquerette de l'ancien combattant de l'Yser = The daisy of the Yser Veteran (Toerisme Nieuwpoort, z.d.).

Anderen vonden een uitweg in beeld- en schilderkunst.

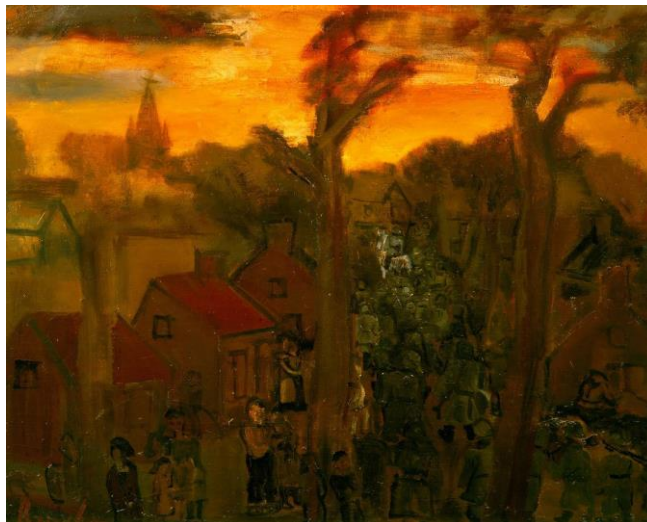

Foto 20: Hoe Permeke het gemis van zijn krijgsgevangen zoon stiekem schilderde (vrt, 2019)

Ook nu in coronatijd valt het op hoe men kunst en muziek ervaart als een verlichtend effect in tijden van 'collectieve nood' over de hele wereld. Men legt expliciet een link naar de wereldoorlogen: het liedje 'You never walk alone' van na de Tweede Wereldoorlog werd voor het eerst weer van stal gehaald. Witte lakens wapperden uit de ramen voor wie in deze bizarre tijd 'in de frontlinie' opereerde: de verpleging, artsen, hulpverleners, mensen die voor ons voedsel zorgden... Kerkkoren componeerden met jonge mensen 'Victoriam misericordia – Victoriam vitae – Omnia speramus' (Kerknet - Domradio, 2020). 'Dichters van wacht' lazen een gedicht aan de telefoon of lazen hun gedichten voor op de radio. Uit de voorbeelden is het duidelijk: schrijven maakt intense, emotionele reacties los.

2.3.2.2 *Familiebanden*

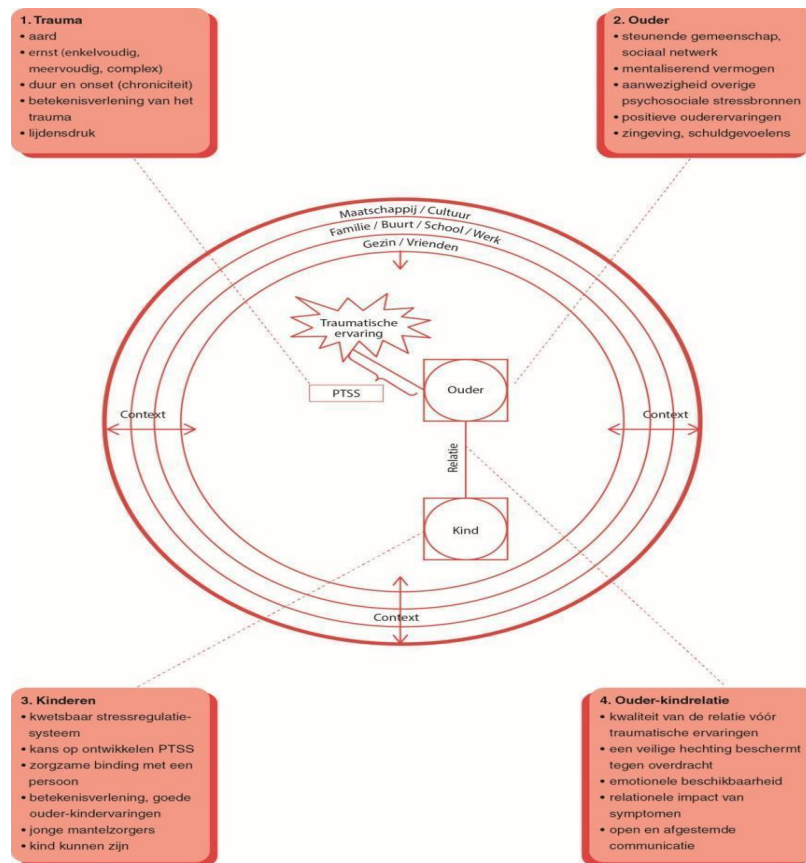
Iemands familiebanden zijn vormen van 'sociaal kapitaal'. Dat is opgebouwd uit verhalen, herinneringen uit te halen voor het heden en de toekomst.

Volgens een geïnterviewd koppel leefden families in tijden van oorlog dicht met en bij elkaar. (Groot)ouders waren een steun door te luisteren mee te helpen met hun kinderen en kleinkinderen. Zij waren de buffers voor de gezinnen. Bij bepaalde getraumatiseerde gezinnen die geen netwerken of ondersteunende grootouders hadden kon stress uitgelokt worden door hun beleving van de oorlog. Deze gezinnen vormden een overdracht van dat trauma naar de kinderen toe (Bogaert, 2018-2019). Maar ook bij grootouders die een of twee wereldoorlogen hebben meegemaakt kunnen oude kwetsuren, gebeurtenissen bij een nieuwe verlieservaring gereactiveerd worden (Van de Ven, 2019-2020).

Familierelaties zijn dynamisch: ze veranderen onder invloed van gebeurtenissen gedurende de verschillende levensfasen. Als een vader een bepaald gedrag manifesteert dan kunnen het kind, de broer en/of de zus een reeks vragen voorgelegd krijgen die dat veranderd gedrag van de vader doen herkennen. Van daaruit vloeien reflecterende vragen die zoeken naar antwoorden om de situatie te veranderen en ieders welzijn procesmatig te bevorderen (Leroy, 2019-2020). In oorlogstijden hadden sommige (groot)ouders helaas niet altijd de veerkracht om te communiceren met hun (klein)kinderen. Enkelen hadden niet eens de tijd om hun eigen innerlijke wonden te helen wat dan uitmondde in verzwijgen en verdringen, waardoor ze hun verdriet en ontredde blijvend met zich meesleepten.

Nu is er een grote verschuiving van het sociaal kapitaal met nieuwe vormen van relaties, gezinnen, vrienden, emancipatie, vrijheden maar vele verhalen worden als verloren ervaren (Bogaert, 2018-2019).

Hieronder wordt een schema geschetst van de interactie tussen getraumatiseerde ouder en het kind. De context bepaalt veel het gedrag van het gezin. De netwerken fungeren als beschermende factoren die het gezin kunnen empoweren.

Relatie kind – ouder met traumatische ervaring

2.3.4 Risico- en beschermende factoren van het macrosysteem

2.3.4.1 Socioeconomische gezinsfactoren

Uit de gegevens van de survey blijkt dat mensen die WO I meemaakten naast de oorlogsgruwel ook armoede, angst, koude, ziekte, pijn en verdriet te verwerken kregen. De focus lag heel nadrukkelijk op spaarzaamheid en werken. Die mentaliteit gaven ze door aan hun kinderen. Hetzelfde geldt voor wie WO II overleefde, en daar kwam het verzwijgen nog bovenop. Mensen die beide oorlogen meemaakten, sloegen aan het hamsteren, kenden geen echte kindertijd en genoten weinig van hun leven. De nakomelingen van WO I en WO II kregen de herinneringen en de mindset mee van de ouders en grootouders, maar de impact van de oorlogen op hen was duidelijk minder negatief, sommigen slaagden er zelfs in een volwaardig leven op te bouwen. Sommige achterkleinkinderen, die de geschiedenis niet vergeten zijn, zetten zich positief in door zich te engageren, door er expressie aan te geven via het optekenen of vertellen van levensverhalen, er toneelvoeringen over in mekaar te steken, ...

Maar er zijn ook families die er niet of weinig in slaagden hun leven op de rails te krijgen. Zij gaven hun ballast door aan de volgende generaties, tot in de vierde, zelfs vijfde generatie. Bij de bewuste kinderloosheid stopt het doorgeven in de vierde generatie.

Tijdens oorlogen moesten veel kinderen meehelpen in het huishouden en meewerken in fabrieken of op de akkers. De WO I - generatie kende weinig opleiding. In de gesprekken tijdens de bijeenkomsten van plechtigheden kwam ook een landbouwer aan bod. Boeren kregen tijdens de twee wereldoorlogen af te rekenen met plunderingen, minder goede oogsten en waren gedwongen naast het boeren ook nog in de mijnen of fabrieken te gaan werken. Kinderen

werkten mee op de akkers, hoe meer kinderen een gezin telde, hoe meer arbeidskrachten. De treurige werkelijkheid van de bleke en soms zieke kinderen bestond erin dag aan dag, twaalf uur lang, aan een weef- of kantgetouw de kost te verdienen. Lezen of schrijven leerden de kinderen in oorlogstijden niet. De kloof tussen rijk en arm werd duidelijk via de taal: het werkvolk sprak: 'Vlaams', de bourgeoisie Frans en de middenklasse sprak beide landstalen. Meneer pastoor en andere dorpsnotabelen ontfermden zich over de dorpelingen, de vissers, de kinderen. Het katholicisme was toen oppermachtig en hield zich bezig met het onderwijs van de kinderen (de Schaepdrijver, 2013). Respondenten uit de survey gaven aan hoe de erfenis van de Tweede Wereldoorlog als een tekort ervaren werd. Een andere groep kreeg dan weer grip op het leven.

Na WO II groeide onze economie en was er een tekort aan arbeidskrachten. In opdracht van het Ministerie van Arbeid en Tewerkstelling (1964) werd internationaal een brochure verspreid om de arbeidstekorten aan te vullen. Uit een rondvraag bij de Belgische bevolking waren weinigen op de hoogte van deze vertaalde brochure.

"Wees welkom in België.

Je denkt eraan in België te komen werken? Misschien heb je de grote beslissing al genomen? Wij, Belgen zijn gelukkig dat jij ons je krachten en je verstand aanbiedt. Wij wensen dat dit nieuwe leven kan bijdragen tot jouw geluk. Om dit te bereiken stellen we je voor om langs deze brochure kennis te maken met de levensomstandigheden en het werk in België. Zo zal je beslissing tot 'de grote sprong' kunnen nemen met kennis van zaken. Emigreren naar een land dat noodzakelijkerwijze verschillend is van het jouwe, stelt enige aanpassingsproblemen. Deze aanvangsmoeilijkheden zullen heel wat makkelijker te overwinnen zijn, als je een normaal leven leidt. Een familiaal leven. België is een land waar de arbeid goed betaald wordt, waar veel comfort te vinden is. Vooral voor wie met zijn gezin leeft. Je zal in ons land een internationale geest aantreffen. 258 internationale organisaties hebben immers hun zetel in België. En vele politici, technici, zakenmensen en studenten uit andere landen leven op onze bodem. Er zijn reeds arbeiders uit jouw land bij ons werkzaam. Kom hen vervoegen als je erin gelooft dat je je situatie kan verbeteren. Maar om meer op de hoogte te zijn, lees volgende bladzijden met aandacht. Wij herhalen in elk geval voor je: arbeiders uit het gebied rond de Middellandse Zee zijn welkom bij ons in België.

De Belgen hebben verscheidene kwaliteiten zoals: de goede wil, de moed, ze zijn harde werkers, ze houden van hun gezin en van hun onafhankelijkheid. Ze ontvangen graag vreemdelingen. In de huizen vind je een zeker comfort. Dit ligt aan de hoge levensstandaard. Binnenshuis vind je, buiten het feit dat de huizen er kraaknet bij liggen, voorwerpen die het leven aangenamer maken zoals radio, tv,... of die het leven gemakkelijker maken zoals elektrische huishoudtoestellen (wasmachines,). Als je kinderen hebt, weet dan dat in elke belangrijke gemeente consultaties zijn voor de jonge kinderen, dat er verpleegsters zijn die bij je op bezoek komen, diensten die je voorzien van de nodige inentingen, er is medisch onderzoek op school. Er zijn ook medische onderzoeken om beroepsziekten op te sporen. Dit alles is gratis.

Vanaf het ogenblik dat het mogelijk is en hij een fatsoenlijke woonst heeft gevonden, zal de gehuwde arbeider zijn vrouw en kinderen laten overkomen naar België: indien je te lang wegblijft van je familie, zal je kennismaken met de nefaste gevolgen van eenzaamheid en verveling. Na één maand mag je je familie doen overkomen. We raden je aan om alle kleren die je hebt naar België mee te brengen, in het bijzonder het ondergoed, warme kledij (pulls en mantels) en de regenjassen. Voor de kinderen breng je hun hele garderobe mee, zelfs de kleren die te klein geworden zijn. Je zal het kunnen gebruiken als er een kindje geboren wordt. Vergeet vooral het beddengoed niet (dekens en lakens). Indien je enkele nuttige maar niet te grote voorwerpen hebt zoals een transistorradio, aarzel dan niet om hem mee te brengen" (Ministerie van Arbeid en Tewerkstelling, 1964).

Bron: Hoe de Marokkaanse migranten naar België werden gelokt (Indymedia, 2004)

De 20ste eeuw bracht een nieuwe individuele vrijheid met zich mee, die groter was dan vroeger. Tradities en geloofssystemen moesten wijken voor een individualistische maatschappij. Het huwelijk verloor dan nog eens aan kracht en relaties werden divers en brozer, met als gevolg een grotere groep alleenstaanden. Zelf gemaakte keuzes veroorzaakten druk en onzekerheid. Sommigen kunnen de hoge flexibiliteit en productiviteit op de arbeidsmarkt niet meer aan en laaggeschoolden vallen uit de boot, met inkomens- en integratieverlies als gevolg. Er is geen

oorlog meer, maar wel stijgende armoede en groeiende ongelijkheid (Geldof, 2016). Cijfers en statistieken van 2018 duiden de stijging van de armoede in België aan: 16,4 % van de Belgen leeft in armoede en steeds meer jonge kinderen in Vlaanderen groeien op in armoede, zonder oorlog (provincies in cijfers, armoedebestrijding, 2019).

Foto 21: Vluchtelingen uit België – 1914 (Collectie Nationaal Archief, z.d.) – Foto 22: Bijna één Belgisch kind op zes leeft in armoede... en het probleem wordt erger (Nieuwsblad, 2018).

In dit verband is het interessant om het lot van de vroegere ‘troep kinderen’ te beschrijven. Hun ontstaan, situeert zich in het België van de jaren 30: in een KB van 1838 werd beslist dat kinderen van militairen in allerlei functies, overleden of in actieve dienst, uit dienstverband of gepensioneerd, zouden worden aangenomen in de legerkorpsen, vanaf de leeftijd van 8 tot 10 jaar, en na een gunstig onderzoek door de eenheidsgeneesheer. Deze kinderen werden op de controlelijsten ingeschreven onder de benaming ‘Troepkinderen’. Later, in 1883, werd: ‘school van de Troepkinderen’ vervangen door ‘School van de Pupillen van het Leger’. De Pupillenschool had als doel te voorzien in de opvoeding en het onderricht van de kinderen, met het oog op de rekrutering van de lagere kaders van het leger. Later konden ze overgaan naar de ‘Cadettenschool’, waar ze zich konden voorbereiden op een militaire carrière. De opleiding die ze kregen was elementair. De pupillen kregen scholing op het niveau van het basisonderwijs en het lager middelbaar, de cadetten op het niveau van het secundair. Naast gratis onderwijs kregen ze ook onderdak, kledij, eten en een minimum aan soldij (Van Renterghem, 2014). Het was ongetwijfeld de bedoeling om iets te verhelpen aan de armzalige situatie van de door de oorlog getroffen militaire gezinnen. Vandaar de idee om kinderen van militaire gezinnen te adopteren en te voorzien in hun levensonderhoud.

Foto 23: Groepsfoto van Pupillen 1892 (wikipedia, z.d.).

2.3.4.2 Culturele factoren: militaire waarden tijdens en na de oorlogen

Dienstplichtigen en actieve militairen tijdens wereldoorlogen lieten zich ook leiden door een hele gedragscode van militaire waarden. Meneer Moons, Kapitein-commandant b.d. voorzitter van de 'Vrienden van het O-L-Vrouwhoekje', Oud-strijdersvereniging, karakteriseerde oorlogstrijders als volgt. *Plichtsbefes* is misschien de meest belangrijke militaire waarde: het vrijwillig accepteren van een aantal verplichtingen zoals flexibiliteit, discipline, samenwerking, verantwoordelijkheid en beschikbaarheid. Plichtsbefes maakt ook dat de opgelegde opdracht uitgevoerd wordt, ongeacht de omstandigheden. *Moed* is daaraan gelinkt: een militair moet in staat zijn berekende risico's te nemen. Lafheid of overmoed is uit den boze. *Respect* betekent rekening houden met de eigenheid, de belangen en de rechten van iemand anders, zowel intern als buiten de organisatie. Deze waarde ligt aan de basis van normen in het kader van non-discriminatie, ongewenst gedrag en pesterijen.

Het militaire beroep is een collectief beroep: er is *samenwerking, collegialiteit en teamwork* nodig om een opdracht succesvol uit te voeren. Deze waarde houdt rechtstreeks verband met kameraadschap, die ervoor zorgt dat militairen in moeilijke omstandigheden hun opdracht blijven uitvoeren. Die inzet houdt ook *onbaatzuchtigheid* in: men stelt het doel van de organisatie of van de opdracht boven de eigen persoonlijke belangen. *Loyauteit* staat hierbij voorop, in nauw verband met integriteit, waarbij men handelt in overeenstemming met de geldende normen en regels. *Uitmuntenheid* is een eerder moderne waarde en staat voor een zekere vorm van professionaliteit, maar dan nog meer doorgedreven. Ze resulteert in bepaalde vormen van gezonde concurrentie en competitiegeest (Vandenberghe, z.d.).

Militaire waarden zijn van onschatbaar belang voor het goed functioneren van de organisatie, want voor wie betrokken was bij de oorlog was de gruwel heel ontwrichtend. "Hoeveel en welke waarden juist bepaald worden is een zaak van prioriteiten stellen, keuzes maken en pragmatische overwegingen" (Vandenberghe, z.d.).

In vredetijd worden de militaire waarden gecontroleerd door militaire organisaties allerhande proeven te laten ondergaan via FTX (Field Training Exercise) en CPX (Command Post Exercise) en andere grootscheepse oefeningen en trainingen. Andere, meer realistische praktijken waren de ASP (Annual Service Practice) in Kreta, waar door de eenheid echte missies afgevoerd werden op een vliegend object. Hieruit moest blijken hoe goed de eenheid in al zijn geledingen op adequate

manier kon samenwerken om het materieel operationeel te krijgen en de opdracht uit te voeren. Het volledige raderwerk moest kloppen of de opdracht mislukte (Moons, 2020, 13 april – persoonlijke communicatie [e-mail]).

2.3.4.3 Culturele factoren: religieuze waarden tijdens en na oorlogen

Het is in de confrontatie met de dood dat men zich bewust wordt van het belang van zingeving in het leven. Religie is een plaats die dan troost en soelaas kan bieden. Ook in oorlogstijden bracht die de mensen samen. Bidden versterkt bij de beproefde mens ook het vermogen tot dankbaarheid en vergeving (Cogge et al., 2018-2019).

Ten tijde van de wereldoorlogen toonden aalmoezeniers, niet alleen rooms-katholieken maar ook geestelijke begeleiders van andere formatuur, hun betrokkenheid met de soldaten (Vrints, 2014) door naar hen te luisteren. Uit een van de getuigenissen uit de survey blijkt dat men zich, in het geval van een opeenstapeling van calamiteiten, recht hield door zijn geloof:

“Mijn oma zei dat we de oorlogstijd niet mochten vergeten. Er werd veel dankbaarheid getoond omdat zovelen gespaard waren gebleven in de familie, dat was niet vanzelfsprekend. De hongerwinter in de stad was heel zwaar geweest: voedsel op de bon, avondklok, bezet gebied in de duinen, bunkers etc. De familie van mijn oma hadden Joodse onderduikers en een zus van haar zat tijdens de Japanse bezetting in Nederlands-Indië in een Jappenkamp en verloor haar man. Mijn opa vertelde minder, zijn broer was getorpedeerd (in een duikboot) en omgekomen, maar hij las veel en gaf documentatie te lezen over de oorlogstijd. Het vertrouwen in God, het geloof, dat hen veel hielp” (survey, 2019).

Foto 24: Christelijke kaart (Pinterest, z.d.).

Een kleindochter bekeerde zich na WO II zelfs tot de godsdienst van haar grootvader, die Auschwitz overleefde, om zijn verhaal beter te kunnen begrijpen: *“Hij had het vervloekte nummer met inkt gegrift in zijn arm. Ik ben een kleindochter. Ik vond mijn grootvaders verhaal fascinerend. Ik wou meer weten over zijn joodse roots. Ik bekeerde mij tot het jodendom op twintigjarige leeftijd” (survey, 2019).*

2.3.2.3 Culturele factoren: psychologische zingeving waarden

Uit psychiatrische hoek blijkt dat de psychologische verwerking van een wereldoorlog een sterke nood aan zingeving oproept. Een wereldoorlog overleven, zo schrijft Frankl, psychiater en zelf overlevende van de concentratiekampen uit WO II, betekent *'the search for meaning'*, zoeken naar de betekenis, de zin van het bestaan, om als slachtoffer de greep op het leven terug te krijgen (Swildens, Frankl, 2013). Door te zoeken naar antwoorden op het waarom van gebeurtenissen wordt het wanordegevoel tegengegaan. De overlevende bouwt een idee over zichzelf en de wereld, waarin zijn negatieve ervaringen een plaats krijgen. De verklaring en betekenis die men geeft aan emotioneel beladen ervaringen wordt ingelijst in de eigen biografie en vormt iemands identiteit. Betekenisgeving kan zowel een positief als een negatief resultaat hebben. Veteranen die positief kijken naar hun inzet maken komaf met gevoelens van schuld en schaamte. Vrijuit kunnen spreken over wat de mens heeft meegemaakt vermindert stressreacties bij het herbeleven en ook vermijdingsgedrag. Men kiest ervoor om het negatieve een plaats te geven om verder te groeien. Wie op een negatieve manier kijkt naar zijn oorlogsverleden vervreemdt van zichzelf (Mooren et al., 2009).

Manu Keirse (2017) boog zich over het leven na een traumatische ervaring. Hij had het in dit verband over *'leven met levend verlies'*: de familie verliest het beeld dat ze hadden van die persoon (niemand had zich daaraan verwacht) en de getroffene verliest zo ook een deel van zichzelf. Het gezin maakt een rouwverwerking door zoals bij het overlijden van een dierbaar iemand. Maar in dat laatste geval neemt de rouwverwerking geleidelijk af in intensiteit. Bij *'levend verlies'* is het verlies nog elke dag aanwezig, mensen worden blijvend geconfronteerd met een etiket dat op hen wordt geplakt. In plaats van te verminderen, neemt de intensiteit van de rouw in bepaalde situaties nog toe. De omgeving schat deze intensiteit verkeerd in en reageert vaak met onbegrip: is het verlies nu nog niet verwerkt? De kwaliteit van het leven terugvinden na een trauma heeft echter veel tijd en aandacht nodig en verloopt in pieken en dalen. Het is een proces van evaluatie van gebeurtenissen, nasleep en transformatie van de ervaringen. Het aangetast veiligheidsgevoel en het beschadigd vertrouwen bemoeilijkt voor sommigen de aanpassing aan het dagelijks leven. De verwachting zich ooit weer zo goed te voelen als voorheen bestaat niet.

2.3.4.4 Culturele factoren: filosofische waarden tijdens oorlogen

Wie geen soelaas vond in religie als zingeving, kon terecht bij filosofen die de religie naast zich neerlegden en denksystemen ontwikkelden om het leven *'draaglijk'* te maken. Volgens Schopenhauer bijvoorbeeld wordt de mens voortgedreven door de Wil: een streven, de drang tot leven. Die wil is niet ondergeschikt aan een allesomvattend goddelijk plan, een doel of een uiteindelijke betekenis. Dit machteloze, zinloze, doelloos willende leven is volgens Schopenhauer reden tot pessimisme. Een einde aan het lijden maken is het *'quietum'*, het minder willen, van de wil om een duurzaam geluk te bereiken. Schopenhauer was sterk geïnspireerd door het boeddhisme en het hindoeïsme. In plaats van te strijden en bevrediging te zoeken handelt de mens rechtvaardig en op een liefdadige wijze. Het lijden van een slachtoffer raakt de mens en genereert empathie tegenover het slachtoffer. Dat wordt door Schopenhauer *'agape'*-naastenliefde genoemd (Ottoy, 2018-2019). Zo ontving René De Rouck, een Belgische landbouwer

het brevet van naastenliefde van de burgemeester voor zijn inzet tijdens WO II in zijn gemeente (Ottoy, 2018-2019).

Foto 25: Brevet van naastenliefde René De Rouck (Erfgoedbank van Lode, z.d.).

2.3.4.5 Maatschappelijke factoren

Kinderbijslag

Na de Eerste Wereldoorlog werd de eerste stap gezet naar de bekrachtiging van de kinderbijslag. Op 4 augustus 1930 keurde de wet de kinderbijslag voor werknemers in de industrie, de landbouw, de vrije beroepen en de openbare diensten goed. De werkgevers werden verplicht zich aan te sluiten bij een kinderbijslagfonds of bij de 'Hulpkas voor Kinderbijslagen van de Staat'. Kinderbijslag voor bedrijfsleiders en zelfstandigen werd pas later, in 1938, ingevoerd.

Na de Tweede Wereldoorlog, in 1960, reorganiseerden de instellingen zich in twee luiken: de 'Rijksdienst voor Kinderbijslag voor Werknemers' (RKW) en de 'Rijksdienst voor Kinderbijslag voor Zelfstandigen' (RKZ). Aansluitend financierde de Staat in 1971 de kinderbijslag voor kinderen die gerechtigd waren (Mechels, 2017-2018).

Sociale wetgeving

Door de eeuwen heen werden recht en politiek in België door drie breuklijnen gekenmerkt. Een daarvan is de sociaaleconomische: de conflicten tussen arbeiders en kapitaal. In Vlaanderen kwijnde de textielnijverheid, die een hele tijd voor welvaart had gezorgd, weg. Vlamingen moesten overleven door inzet van vrouwen- en kinderarbeid in de landbouw en door seizoensarbeid. De eerste sociale wetgeving kwam pas op het einde van de 19^e eeuw tot stand. De wet van uitbetalingssysteem van loon in herbergen, industriearbeid voor kinderen onder de 12 jaar en het trucksysteem werden afgeschaft. Er werd een regeling voor zondagsrust en voor arbeidsongevallen ingevoerd (Mechels, 2017-2018).

Ziekfondsen - Gezondheidszorg

De eerste ziekenfondswet dateert in 1894 en er was geen verplichte aansluiting, enkel arbeiders met de grootste risico's verzekerden zich. De katholieke regering voorzag een ontwerp over verplichte ziekteverzekering van werknemers met een bescheiden inkomen via haar mutualiteiten (Messian, 2016).

Tijdens het interbellum zetten mensen de stap om zich aan te sluiten bij een ziekenfonds. De overheid verleende toelagen in de geneeskundige verzorgingssector die een heelkundige en een medische-farmaceutische dienst inrichtte (Messian, 2016).

In de Tweede Wereldoorlog werden steeds meer arbeiders en bedienden die in Duitse bedrijven of voor de Duisters werkten, onttrokken aan de Belgische ziekenfondsen. De Tweede Wereldoorlog resulteerde in een sociaal pact voor getroffen en, de sociale zekerheid voor de loontrekkenden werd later uitgebreid tot de hele bevolking (Messian, 2016).

Onderwijs

In tijden van oorlog kende België leer- maar geen schoolplicht (Mechels, 2017-2018). Sommige gezinnen stonden tijdens en na oorlogen onder druk met als gevolg dat kinderen getransporteerd werden naar buiten- en binnenlandse schoolkolonies (wo1, z.d.). Andere ouders onderwijsde zelf hun kinderen. Een van de respondenten schreef dat weinigen de kans kregen om te studeren. Als kind moesten ze de huishoudelijke taken en zorgen op zich nemen en/of meewerken. Bij de bevragingen waren wel gezinnen die onderwijs hebben genoten en zich konden opwerken, opeenvolgende generaties kregen zo de kans om te studeren. Anderzijds bleef ook een restant gezinnen knokken, net als de ouders en grootouders.

Rechten van de Mens

De meest uitvoerige normen- en waardenbeschrijving zijn de mensenrechten, zoals die na WO II zijn vastgelegd in de dertig artikelen van de 'Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens'. Ze draaien rond eerlijkheid, rechtvaardigheid en gelijkheid in de samenleving en bij schending ervan heb je recht op justitiële bescherming (Eggermont, 2018-2019, Liga voor Mensenrechten, z.d.). Deze rechten gelden voor iedereen, maar het UVRM maakt twee specifieke bepalingen die op minderjarigen van toepassing zijn: het recht op vrijheid en veiligheid en het recht op een eerlijk proces. In 1989 werd het 'Verdrag voor de Rechten van het Kind' internationaal aangenomen om het kind te beschermen, toegang te verlenen tot bepaalde diensten en goederen en het recht op vrije meningsvorming- en -uiting te graderen. Na de Tweede Wereldoorlog ondertekenden verschillende landen ook de Conventie van Genève als onderdeel van het internationaal humanitair recht betreffende bescherming van burgers in oorlogstijd, en de behandeling van krijgsgevangenen. Dat kent een blijvende evolutie (Mechels, 2017-2018).

In dit kader is het ook relevant de 'Neurenbergcode' toe te lichten. Die betrof de gruwelen in de concentratiekampen, het misbruik van krijgsgevangenen als experiment door nazidokters. De slachtoffers werden in een compressieruimte geplaatst en blootgesteld aan de grenzen van hun uithoudingsvermogen. Weinigen overleefden dit, en ze kwamen er kreupel uit. Een aantal Duitse artsen werd door het Amerikaans militair tribunaal veroordeeld. De 'Verklaring van Helsinki' in 1964 maakte een verbod kenbaar op menselijke experimenten, behalve na vrijwillige toestemming, na afweging van het risico' en de omstandigheden, en na dierenproeven (Rigo, 2017-2018).

Verenigingen

Vaderlandslievende belangenverenigingen werden opgericht in 1917 en hebben tot doel de rechten van oud-strijders te verdedigen en hulde te brengen aan de oorlogsslachtoffers van de twee wereldoorlogen. Ze zijn te vinden op internationaal, nationaal, regionaal en lokaal niveau, elk met eigen structuren en karakteristieken.

Meestal ontstaan zij op initiatief van personen met een uitgesproken patriottische instelling en willen eer en dank betuigen aan wie de integriteit van een natie verdedigd hebben.

Het vergt veel inzet en continuïteit van de 'stichters' om de doelstellingen te verwezenlijken en te behouden en de spirit bij de leden hoog houden is een nooit eindigende taak. Tijdens grote herdenkingen naar aanleiding van markante verjaardagen flakkert het patriottisch gevoel wel op, maar naarmate de jaren vorderen ebben de interesse en de inzet verder weg.

De vaderlandslievende verenigingen hebben het tegenwoordig niet gemakkelijk. De overgrote meerderheid van de leden zijn bejaard tot hoogbejaard en vinden weinig opvolgers. De inspanningen die gedaan worden om veteranen (militairen die buitenlandse operaties uitgevoerd hebben) aan te trekken hebben weinig succes. Het gevolg is dat verenigingen zich gaan samenvoegen om het hoofd boven water te houden of zichzelf opdoeken bij gebrek aan leden en of financiële middelen. Wanneer zij hierbij nog een patrimonium te onderhouden hebben wordt het aartsmoeilijk.

De toekomst oogt niet rooskleurig. Alle inspanningen om de opvolging te verzekeren hebben matig tot weinig succes. De overgrote meerderheid van de jeugd, die geen grote conflicten gekend heeft, ziet het doel en het nut van dergelijke verenigingen niet in en ziet ze eerder als een curiosum uit het verleden. Het bannen van de lessen over de vaderlandse geschiedenis in de scholen draagt ook niet bij tot het stimuleren van een patriottisch gevoel. De afschaffing van de militaire dienstplicht heeft evenmin de dienstbaarheid aan de natie gestimuleerd, en de eventuele consequenties die daaraan verbonden zijn in geval van conflict. De 'feeling of urgency' is er niet meer en de stemmen tot afschaffing of reductie van het leger laten zich steeds meer horen. Dit alles is allesbehalve een stimulans voor jongeren om zich aan te sluiten bij een vaderlandslievende vereniging.

Daar komt nog bij dat, als de organisatie van een herdenkingsplechtigheid niet tot in de puntjes verzorgd wordt, dit leidt tot een schertsvertoning waarin alle waardigheid en sereniteit ontbreekt. In dat geval gaat ze beter niet door. Ik laat nog in het midden de conflicten die ontstaan binnen de verenigingen als gevolg van wanbeheer, fraude, politieke spelletjes en machtswellust. Zeker geen aantrekkelijk vooruitzicht voor jongere kandidaten (Moons, 2020, 17 april 2020 – persoonlijke communicatie [e-mail]).

Op de volgende twee bladzijden plaats ik, voor de overzichtelijkheid en als conclusie, het balansmodel van Bakker c.s. (1998), dat de werking van de factoren op de verschillende niveaus duidelijk maakt.

Schema factoren volgens het balansmodel van Bakker & Bakker (Bakker, c.s., 1998)

draaglast (risico's)	3 niveaus	draagkracht (beschermende factoren)
	microsysteem	
• laag geboortegewicht tijdens wereldoorlogen • doodgeboren kinderen tijdens de wereldoorlogen • WO I – WO II slachtoffer te worden om tekorten en defecten op te lopen. • genetische, neurobiologische afwijkingen • vergroting kwetsbaarheden • verstoring sociale-affectieve ontwikkeling • angststoornissen • trauma • verwaarlozing • hechtingsproblemen • geen kindertijd • parentificatie • armoede • verlies ouder • ziekte • generationele overdracht • negatief zelfbeeld	kindfactoren	• hoge maturiteit door levenservaringen • nabestaanden hebben anders leren omgaan met de verliezen, tekorten van hun ouders • bewaring loyaliteit • inzet van talenten o.a. schilderen, schrijven, muziek, dans,... • spelen • kinderen werden vroeg ingezet om het huishouden te doen zodanig zij niet op straat terecht kwamen • verdringing als verdedigingsmechanisme
• WO I: shellshock • WO II: PTSD • WO I + WO II: dubbel trauma • Armoede • ziekte • relatieproblemen • verslavingen • agressie • gereserveerde ouderstijl door het verzwijgen, vermijden en/of verdringen van de belevenissen	ouderfactoren	• positieve jeugd dankzij een van de ouders als buffer, meestal moeder of ander sociaal figuur • acceptatie traumapartner • loyaliteit tegenover partner en kinderen • verdringing als verdedigingsmechanisme • talenten als uitlaatklep o.a. poëzie
• autoritaire/autocratische opvoedingsstijl • laissez faire- opvoedingsstijl • permissieve opvoedingsstijl • verwaarlozende opvoedingsstijl • directieve opvoedingsstijl • goed-genoeg opvoedingsstijl • aanpassingsproblemen na een wereldoorlog na hun beleving	gezinsfactoren	• opvoeding en affectaties door een van de ouders als buffer meestal moeder of ander sociaal figuur • verschuiving van opvoedingsstijlen
	meso-systeem	
• verlies ouder • verlies grootouders • getraumatiseerde grootouders WO I • over bezorgdheid • isolement • conflicten familieleden • persoonlijkheidsproblemen	sociale (gezins)-factoren	• contacten met familie • sociale steun familie • goede verbindingen met familie • zorg en welzijn werd onder mekaar verdeeld • verschuiving over bezorgdheid

• uitsluiting • slechte buurtvoorzieningen • geen kans tot studeren • vrije tijd inruilen voor werk • verlies sociale netwerken (vrienden, burens,)	sociale buurtfactoren	• sociale cohesie • samenkomst sociale evenementen • ondersteuning zorg, onderlinge steun voor welzijn • verschuiving kinderarbeid naar beleving vrije tijd
	macrosysteem	
• armoede tijdens wereldoorlogen • gebrekkige opleiding tijdens wereldoorlogen • impact oorlogen op generaties • arbeidsrisico's • overleven	sociaaleconomische factoren	• verschuiving van traditionele gezinsmodel: zowel vaderfiguur als moederfiguur werken buitenshuis • verschuiving opleidingen
• verlies van de zin van het bestaan • verzwijgen van eigen cultuur	culturele factoren	• normen en waarden bij de ouders bleven bewaard • culturele beschouwingen bij de ouders worden weer opgezocht
• economische crisis tijdens wereldoorlogen • pesterijen en discriminatie tijdens wereldoorlogen • gebrek aan psychologische ondersteuning • intergenerationale overdracht	maatschappelijke factoren	• mensen- kinderrechten • verschuiving omgang met geld • verschuiving na WO II: psychologische ondersteuning • verenigingen • zelfhulpgroepen

Schema 3. Balansmodel van Bakker c.s. (Bron: Bakker, c.s., 1998, p. 21)

Het bovenstaande balansmodel gaat over de inzet van opvoeding, maar ook genetische factoren spelen in de beïnvloeding van kinderen een rol. De genetische invloed is een complex samenspel van verschillende invloeden en bi-directioneel. De beïnvloeding valt dus niet louter terug te brengen tot 'oorzaak van het gedrag' (ouder) en 'gevolg van dat gedrag' (kind) (Van Crombrugge, 2008). Een kind krijgt ook niet het hele genetische chassis mee van zijn ouders. De opbouw van het lichaam bestaat uit cellen, die elk een eigen taak hebben. In de kern van elke cel bevindt zich al het erfelijk materiaal, het DNA en door celdeling wordt dat DNA doorgegeven. Tijdens de celdeling neemt het DNA de vorm aan van een chromosoom. Elk chromosoom is drager van een reeks genen die de informatie bevatten voor al onze erfelijke eigenschappen. Bepaalde aandoeningen worden, in een combinatie van meerdere genen bepaald en beïnvloed door omgevingsfactoren zoals voeding, milieu... en kunnen een scheikundige verandering in het DNA veroorzaken (Decruyenaere, 2018-2019).

Zo zijn de meeste vormen van kanker, psychiatrische en neurologische aandoeningen multifactorieel bepaald. Er zijn ook erfelijke ziektes die pas tot uiting komen op volwassen leeftijd. (Decruyenaere, 2018-2019). Er is wel een genetische samenhang, een match van kenmerken bij ouders en kind. Centraal staat het temperament van het kind, dat voor een groot deel genetisch is bepaald, maar dat kneedbaar is: kinderen kunnen ook beïnvloed worden door

omgevingsfactoren, andere relaties,... (Van Crombrugge, 2009). Eén respondent uit de survey gaf aan totaal geen last te hebben opgelopen door de oorlog, omdat zijn levensomstandigheden erg gunstig waren.

2.4 Kritische bedenkingen en evaluatie van de probleemstelling met besluit

Het materiaal uit de enquêtes maakt duidelijk dat de oorlogen de opeenvolgende generaties hebben getroffen. Het leed was nog voelbaar bij sommige nabestaanden. Andere respondenten beschreven hoe het trauma doorheen vier tot vijf generaties duidelijk aan kracht en invloed verloor.

De individuele beleving van trauma bij de militairen vertoont verschillen: hoe komt het dat sommige soldaten wel tegen het oorlogsgeweld bestand waren en andere niet? De mening van van Bergen (2014) sluit zich daarbij aan: het is 'die ene druppel' die de emmer doet overlopen die de mens breekt.

Tijdens WO I was de kennis over traumatische oorlogsgevolgen als shellshock nog onbekend. De Belgische artsen kenden niet onmiddellijk een behandeling en dus behandelden de Britse arts Charles Samuel Myers, alsook Franse artsen, de Belgische militairen zo goed als mogelijk, op een menselijke manier. De artsen zelf ervoeren in de oorlogsomgeving een grote machteloosheid. WO II was niet veel beter. Dezelfde psychische symptomen, dezelfde ziektes doken op bij de slachtoffers. Pas na andere oorlogen, zoals die in Vietnam werd PTSD in het DSM opgenomen en kon de ziekte als dusdanig behandeld worden. Dat gebeurde pas in 1980. Het ware in dit verband relevant de zelfmoordcijfers in België voor en na beide wereldoorlogen eens nader te bekijken². De Nederlandse journalist en historicus Lightenberg (2015) beschreef de zelfmoordepidemie in mei 1940 in Nederland. Kende België kort na en tijdens de oorlogen dezelfde zelfmoordpieken?

Een andere vraag die hieruit vloeit: "Kregen burgers en kinderen die getraumatiseerd waren tijdens en na de twee wereldoorlogen de nodige ondersteuning? Nederland beschikt wel over een veteranenloket voor WOII - getroffen en de latere generaties, in België is dat nog niet van toepassing. In Nederland kunnen cliënten met eerste- en tweedegeneratieproblematiek, oude en jonge veteranen en vluchtelingen met psychotraumaklachten als gevolg van geweld en oorlog terecht bij 'Stichting Centrum '45', waar ze een aangepaste behandeling krijgen.

Het verzwijgen, verdringen, vermijden van de grootouders om over hun trauma's te praten tegen hun kinderen en de volgende generaties, is dat de aanleiding geweest tot het benoemen van nieuwe psychiatrische symptomen, ziektebeelden en/of stoornissen?

Door wat betreft de hele geschiedenis van het ontstane psychische oorlogsleed tot het psychische leed van nu, legt van Bergen (2014) de vinger op de wonde: de getroffene moet op zoek wat die éne druppel was die de mens heeft gebroken. Wat de behandeling ervan betreft, vind ik veel wijsheid bij de Britse arts Myers: tijd nemen, actief luisteren, erkenning geven aan het lijden in

---

² De zelfmoordcijfers zoals ze blijken in de bevolkingsstatistieken: bijlagen ter beschikking in de organisatie

zijn omgeving. Ook anderen benadrukken het belang van empathisch luisteren. De onvoorwaardelijke acceptatie met behoud van de eigenheid, kan het verlies een plaats geven bij iedere mens op zijn maat (Baeten, 2019-2020). Deze benadering van mens tot mens wordt dan een 'helend vlak' in plaats van een 'hellend vlak', want onze hedendaagse maatschappij glijdt langzaam af naar een euthanasiemaatschappij (Cogge et al., 2017-2018). Iedere mens draagt een kwetsbaarheid en die kan als sterkte gebruikt worden om door het leven te gaan. Emoties, affecties, behoren tot het mens zijn (van Bergen, 2014).

In verband met het 'levend verlies' waar Manu Keirse over schreef nog het volgende: de samenleving en de medische wereld moeten voldoende zicht hebben op wat 'levend verlies' betekent. Je kunt het als individu wel accepteren, maar welke consequenties het allemaal kan hebben blijft een vraagteken. Die werkelijkheid onder ogen zien is een moeilijke opdracht. Mensen ontkennen ze daarom al te vaak. Dat kan leiden tot frustratie en zelfs gewelddadigheid. Niet alleen de familie schiet tekort, maar ook de samenleving: de familie staat er meestal alleen voor en wordt niet opgevangen.

Voor het werken aan trauma's zijn verschillende strategieën nodig. Enerzijds is er nood aan individuele hulpverlening, maar anderzijds ook aan 'collectieve' ondersteuning, waarbij herinneringseducatie een belangrijke bijdrage kan leveren. Oorlogen worden algemeen herdacht, maar er is weinig of geen oog voor de complexe psychologische problematiek die oorlogservaringen met zich meebrengen. Er zijn trauma's die personen en gezinnen treffen en veel daarvan blijken - onverwerkt en/of gedeeltelijk verwerkt - intergenerationeel doorgegeven. Rond de data waarop oorlogen herdacht worden, speelt herinneringseducatie zich ogenschijnlijk af in een publieke ruimte die oog heeft voor hedendaagse en vergelijkbare uitdagingen. Mensen en gezinnen die de herinneringen meevieren, mogen we echter niet zien als een 'onbeschreven blad', ze maken heel concreet deel uit van die geschiedenis.

Door de activiteiten kunnen hun ervaringen en trauma's, die intergenerationeel werden doorgegeven, opnieuw worden opgeroepen wanneer ze er al dan niet bewust mee worden geconfronteerd. Dat kan uitmonden in verdere verwerking, maar ook in verdere onderdrukking. Wonden worden opnieuw opengereten of alweer genegeerd. Bij het opzetten van de herinneringsmomenten en -educatie moet er dringend meer aandacht zijn voor dit psychologische intergenerationele 'mijnenveld'. Generatie Auschwitz-getroffenen worden geconfronteerd met 'secundair trauma'. Dat opent de vraag of dat bij sommige getroffenen van de generatie van de Belgische wereldoorlogen ook het geval is. Dit thema vraagt bijkomend onderzoek.

Fase drie van het onderzoek gaat in op de wijze wat de voorwaarden zijn van goede herinneringseducatie en hoe die kan helpen bij de verwerking van oorlogstrauma. Er worden ook voorstellen en alternatieven geformuleerd om tegemoet te komen aan eventuele tekorten en/of kansen die men liet liggen. Ten slotte gaan we in op het verband tussen herinneringseducatie en andere vormen van traumaverwerking.

Hoofdstuk 3 Veranderingsvoorstellen rond herinneringseducatie

Het eerste hoofdstuk bood ieder een inkijk in het algemene oorlogsleed in Vlaamse streken na de twee wereldoorlogen en een beschrijving van de herdenkingscultuur van de vaderlandslievende verenigingen in de Westhoek. De tweede fase verdiepte zich in bepaalde psychologische problemen die oorlogservaringen met zich meebrachten en de gevolgen daarvan op micro-, meso- en macroniveau. Deze evidence-based inzichten dienden om een antwoord te kunnen formuleren op de centrale vraag: ‘Hoe kan herinneringseducatie helend werken voor nageslachten bij wie de nawerking van de wereldoorlogen intergenerationeel wordt doorgegeven’?

Na een toelichting over wat het begrip ‘herinneringseducatie’ inhoudt en wat de beste criteria ervoor zijn, volgt het onderbouwd projectvoorstel voor de ‘Vrienden van het O-L-Vrouwehoekje’.

3.1 Begripsbepaling herinneringseducatie

Herinneringseducatie is een van de ‘educaties’ waarmee op school, culturele verenigingen of als jeugd- en erfgoed werkers, ... kan gewerkt worden om de betrokkenheid het respect te vergroten. Deze vorm van educatie is gericht tot nadenken over de samenleving, over de eigen verantwoordelijkheid met respect van vrijheden en fundamentele rechten. Herinneringseducatie heeft immers een specifieke invalshoek: ze focust vooral op een verleden dat nog ‘doorwerkt’ in het heden. “Herinneringseducatie vertrekt, om het met een paradox uit te drukken, van een verleden dat op een of andere manier nog ‘tegenwoordig’ is”. Dat ‘leren uit het verleden’ wordt ook liefst zo breed mogelijk ingevuld (Verplancke et al., 2017). Om die reden berust een kwaliteitsvolle herinneringseducatie op drie belangrijke fundamenten. Deze worden hieronder besproken. Als de drie pijlers in acht worden genomen, kunnen valkuilen vermeden worden en openen zich heel wat kansen. Omdat herinneringseducatie emoties oproept bij oorlogsgetroffenen en zijn nabestaanden stelt dit onderzoek een veranderingsvoorstel voor dat een helende werking kan geven.

3.2 De drie pijlers van herinneringseducatie

Een eerste onmisbare pijler van herinneringseducatie is **kennis en inzicht** bijbrengen. Het verleden kennen, maar het ook **begrijpen**, met andere woorden de historische context doorgronden. Door verschillende historische contexten te kennen verwerft men bovendien een meer gestructureerd inzicht van het verleden en leert men processen en terugkerende mechanismen ontdekken die het verloop van gebeurtenissen mee hebben bepaald. Dit aspect van “comparatieve geschiedenis” bijvoorbeeld over emancipatie, revolutie, extremisme, propaganda, vluchtelingenproblematiek,... (Verplancke et al., 2017) is cruciaal voor herinneringseducatie: de geschiedenis herhaalt zich, maar nooit op dezelfde manier. De nieuwe maatschappelijke omgang met het verleden wordt ook wel de ‘memory turn’ genoemd: “het verleden is op veel verschillende manieren in een samenleving aanwezig, bijvoorbeeld in de herinnering van

bepaalde mensen die het verleden meemaken of in de collectieve herinnering van sociale groepen die bepaalde voorstellingen van het verleden doorgeven (Verplancke et al., 2017).

De volgende pijler van herinneringseducatie is **empathie en betrokkenheid** voelen of creëren. Verhalen over oorlog en vervolging roepen sterke emoties op, die nodig zijn om open te staan voor het verleden en ons betrokken te voelen. Het gaat hier echter om een heel specifiek soort empathie, namelijk de *historische empathie*. Die zoekt een evenwicht tussen afstand en betrokkenheid: het gaat om “het voorstellingsvermogen op basis van het beschikbare bronnenmateriaal” (Verplancke et al., 2017).

Door het innemen van een dergelijk historisch perspectief wordt het eigen referentiekader opzij gezet en tracht zich te verplaatsen in het denken, voelen en handelen van de persoon die in een andere tijd leefde. Historische empathie wordt opgeroepen door het gebruik van persoonlijke verhalen als dagboeken, portretten, brieven, interviews,... die inzicht geven in hoe iemand voelde en dacht. Daarbij is ‘meerstemmigheid’ van het grootste belang: iedereen moet aan bod komen: de slachtoffers en de daders, de overwinnaar en de overwonnenen, de eigen voorouders en mensen van ver weg, bij wie de perceptie totaal anders kan zijn, enz. Niet alle onrecht in de wereld kan herdacht worden, er wordt dus een keuze gemaakt, en die zal in veel gevallen een “actueel-relevante emotionele en morele lading” hebben (Verplancke et al., 2017). Er is met andere woorden een wil tot herinneren. Bij problemen die nog altijd verder leven, of die niet waardevrij zijn, kan ieder zich dan richten tot de geschiedenis om vragen te stellen. Inlevingsopdrachten hebben daarom vaak een dubbel doel: een beter historisch begrip van de situatie en een morele les.

Weten wat vroeger gebeurd is en historische empathie beleven is echter niet genoeg. Dat brengt ieder bij de belangrijkste en uitdagendste pijler van herinneringseducatie: **reflectie en actie**. De eerste pijler identificeert de verbanden over de terugkerende mechanismen. De centrale vraag bij herinneringseducatie is dan: in welke mate en hoe speelt dit mechanisme in deze tijd nog een rol? Na het inzicht volgt dus de reflectie die kritische vragen oproept en aanzet tot het uitwisselen van standpunten, niet alleen over de geschiedenis, maar ook over de huidige samenleving.

Bij die reflectie werkt men in twee stappen: de historische wortels onderzoeken van hedendaagse conflicten en daarna de verbanden zoeken tussen heden en verleden, met de nadruk op het ontdekken van wetmatigheden en de sociale werkelijkheid, die zowel vroeger als nu omvat. Vanuit de reflectie wil herinneringseducatie stimuleren tot **actie** en belandt ze regelrecht in het domein van burgerschapsvorming: “mensen ondersteunen om kritische, tolerante en geëngageerde burgers te zijn die individueel of collectief actie ondernemen wanneer ze geconfronteerd worden met onrecht” (Verplancke et al., 2017).

Herinneringseducatie reikt met andere woorden de tools aan om “samen (bottom-up) op zoek te gaan naar handelingsperspectieven” (Verplancke et al., 2017). Dat engagement is persoonlijk en heel divers, en kan gaan van inzet in een vereniging, sensibiliseren via videoclip, manieren vinden om intolerantie in te dijken enz.... Goede herinneringseducatie kan op die manier ook bepaalde attitudes van jongeren en de burgerzin versterken: kritischer staan tegenover machtsmechanismen en kijken vanuit verschillende perspectieven zijn er twee ervan. Herinneringseducatie bestrijdt ook onverschilligheid en cynisme en leidt tot aversie van geweld.

Bij het inzetten van geschiedenis voor actuele doelstellingen moet er uiteraard de geschiedenis bewaakt worden dat de betrokkene de geschiedenis niet 'misbruiken' en haar eenzijdig weergeven om bijvoorbeeld mensen te beïnvloeden (denk bijvoorbeeld aan luisterrijke, identiteitsvormende verhalen). Ook een moraliserende vinger past niet in dit plaatje. De waarschuwing 'nooit meer oorlog' belaaft de geschiedenis bijvoorbeeld met schuld en veroordeling, terwijl de realiteit meestal veel complexer is. Goed en nadrukkelijk nadenken over de doelstellingen die nagestreefd worden, blijft dus een must.

3.3 Veranderingsvoorstellen op micro-, meso en macroniveau

Het onderbouwd voorstelproject voor de 'Vrienden van het O-L-Vrouwehoekje' omvat als eerste een veranderingsvoorstel voor het gezin, een ander reikt een nieuw handvat voor musea, verenigingen, scholen,... Als laatste wordt het projectvoorstel aangekaart bij de oud-strijdersbond, die een brug kan vormen naar gezinnen en organisaties (zie bijlage 2 en bijlage 3 PowerPoint).

3.3.1 Veranderingsvoorstel op micro-niveau: het gezin

Om weet te krijgen van en voeling te krijgen met hoe oorlogsleed kan voortleven in gezinnen, kan een anonieme vragenlijst worden verspreid in de folders van 'De vrienden van het Onze-Lieve-Vrouwehoekje'. De verspreiding gebeurt via kanalen als musea, scholen en verenigingen. Respondenten kunnen via het aangegeven e-mailadres contact maken met een persoon die vertrouwd is met narratieve complexiteiten. Die zal van de respondent een interview afnemen op een veilige plaats in diens omgeving.

In een eerste gesprek wordt geluisterd naar het oorlogsverhaal van de betrokkene. Nadien vraagt de vertrouwde persoon naar de gewaarwording van het verlies: wat doet dat nog met hem/haar (Keirse, 2017)? Ook de omgeving wordt uitgenodigd: het gezin, (klein)kinderen worden uitgenodigd om hun indruk van het historisch verhaal te geven. Daarop volgen vragen als: hoe was de relatie tussen de getroffene en de partner? Hoe verliep de opvoeding? Waar haalde het gezin de kracht om veerkrachtig in het leven te staan? Zijn er nog onverwerkte restanten (Van Crombrugge, 2009)?

Het welzijn van het gezin en dat van het nageslacht kunnen enkel verbeteren als het gezin zelf nood heeft aan ondersteuning. Dat kan een hevig proces zijn: historisch leed (her)oprakelen opent wonden, het is een confrontatie met het 'levend verlies'. De intensiteit ervan wordt door de omgeving onderschat, er is te vaak een reactie van onbegrip (Keirse, 2017).

Goede herinneringseducatie vertrekt vanuit de **historische context** en het **inzicht**. De respondent verhaalt zijn stuk oorlogsgeschiedenis, de feiten, de bewaarde beelden. De luisteraar-ondersteuner heeft daarbij aandacht voor het bewuste en onbewuste van de herinnering, en ontdekt het mechanisme van het vergetene (Leydesdorff, 2007).

Empathie en **betrokkenheid** zijn de tweede pijler van herinneringseducatie. Soms komen pijnlijke, verdrongen gebeurtenissen naar boven. Door de complexiteit van het herinneren wordt er voldoende aandacht besteed aan wat zich werkelijk afspeelt in de verteller (Dewispelaere, 2017-2018). Om inzicht te krijgen in hoe iemand zich voelt en denkt is het raadzaam persoonlijke objecten als vergaarde wereldoorlogspullen, brieven,... te hanteren. De verteller geeft aan

wanneer het té bedreigend is, want niet iedereen reageert op dezelfde manier op vergelijkbare situaties. Het her ophalen van herinneringen aan traumatiserende gebeurtenissen gebeurt bij bepaalde overlevenden vlot, anderen vermijden het liever. De mond mag (en kan) niet opengeboken worden.

De meest essentiële pijler bij herinneringseducatie is de **reflectie** die een kritische vraag oproept. Wat doet die herinnering met de oorlogsgetroffenen en diens nageslachten? In welke mate en op welke manier speelt dit mechanisme in het heden nog een rol? Stilstaan bij de affectieve aspecten en de lichamelijke reacties kan een ingang vormen tot cognitieve aspecten. Op het einde kan professionele hulp geadviseerd en aangereikt worden.

Om tot **actie** te komen belanden we in het domein van burgerschapsvorming, waar ondersteuning wordt geboden. Dat kan op allerhande manieren gebeuren. Het fundament is wel 'een veilig vertrouwde omgeving'. Dichtbij de leefwereld van getroffenen blijven en hen ondersteunen impliceert een houding van vertrouwen en overgave, een balans van geven en nemen. Het gezin laten vertellen in alle vertrouwen, zonder te oordelen, was een eerste stap in dat proces. Dat kan resulteren in een uitnodiging tot deelname aan bijeenkomsten.

Benadering

Aan de hand van de feedback op een aantal interviews werd duidelijk dat een interviewer nabestaanden van oorlogsslachtoffers niet zomaar kan contacteren. De geïnterviewde respondenten namen meestal zelf contact met mij op, dat deden ze door hun naam, adres of telefoonnummer achter te laten in de survey. Vervolgens vertelden zij persoonlijk hun verhaal in een vertrouwde omgeving, meestal bij hen thuis. Sommige geïnterviewden gaven aan dat ze hun verhaal niet zomaar aan om het even wie kwijt wilden: *"Ik weet dat ik het bij jou wel kwijt kan"*. Een andere respondent vertelde: *"Ik heb het nooit kwijt gekund, maar zal dat maar één keer doen"*.

Om tegemoet te komen aan deze niet te miskennen behoefte tot het delen van oorlogsherinneringen zou het een goed idee zijn om een veteranenloket te verbinden aan de oudstrijdersvereniging, zoals dat in Nederland al gebeurt om de generatieproblematieken WO I – WO II te begeleiden.

3.3.2 Veranderingsvoorstellen op mesoniveau: hulpverlening, onderwijs, musea, media, (vaderlandslievende)verenigingen

3.3.2.1 Veranderingsvoorstel hulpverlening

Het voorstel naar de hulpverlening betreft de sensibilisering van de Intergenerationele Transmissie van Trauma – ITT - en secundair trauma. Herinneringseducatie kan het vertrekpunt vormen en een stimulans om mogelijke veranderingen bij cliënten teweeg te brengen. Kennis, inzicht, betrokkenheid en reflectie zijn de pijlers die aanzetten tot nieuwe activatie. De erkenning van secundair trauma kan voor sommige nabestaanden een gepaste begeleiding faciliteren.

België heeft nog geen gepaste ondersteuning aan de verschillende generaties oorlogsgetroffenen. Nederland doet dat wel via een hulpaanbod aan de eerste en tweede generatie oorlogsgetroffenen van de Tweede Wereldoorlog, de Japanse bezetting en de Bersiap-periode in

Indië. Een maatschappelijk werker van de 'Basis - veteranenloket, eerstelijnsorganisatie' komt bij de mensen aan huis. Daarnaast werkt men samen met tweedelijns organisaties zoals het 'Sinai centrum' en 'Centrum '45'. Er is ook een derde lijn instelling in Oegstgeest (De Basis, 2020, 10 februari – persoonlijke communicatie [e-mail]). 'Stichting Centrum '45' focust op behandelingen als gevolg van geweld, oorlog en vervolging. Doelgroepen zijn oude en jonge veteranen, slachtoffers van eerste- en tweede-generatieproblematiek WO II en vluchtelingen.

In Venray, bij de 'Veteranen Intensieve Behandel Unit' (VIBU) gebruiken ze bijvoorbeeld dramatherapie om herbelevingen te onderdrukken. Andere handvaten zijn: agressietraining en ademhalingsoefening bij het opkomen en loslaten van die herbelevingen. Op hun beurt zetten de behandelde militairen zich in als ervaringsdeskundige of vrijwilliger en zo ontwikkelde de organisatie het 'Veteranen Search Team' (VST) om lotgenoten te motiveren zich te laten behandelen (Heres & Steinfort, 2019). Voor de militairen in België zijn er wel aangepaste therapieën voorhanden.

Oud-strijdersbonden kunnen mensen met generatieproblematieken doorverwijzen naar een zorginstelling, gerelateerd aan het probleemveld. Omgekeerd kan in de toekomst ook de formele dienst in wisselwerking treden met de oud-strijdersbond via het nog toe te voegen veteranenloket. Op die manier vormt de oud-strijdersbond, zoals in Nederland, de brug, biedt luistermomenten aan, maakt verbinding met wereldoorlogen generaties.

Dhr. Deheegher, klinisch psycholoog bij het Militair Hospitaal Kwartier Astrid (MH-KA), gaf nuttige objectieven op voor wanneer intergenerationeel trauma problematisch wordt. De opvoeding van kinderen kan in het gedrang komen als ouders mijden te spreken over emoties als verdriet, kwaadheid en irritatie. Ook afvlakking van emoties kan problematisch worden bij de opvoeding van kinderen. Voor die opgroeiende kinderen is het verbaliseren van emoties tegenover anderen dan vaak een onbekend terrein (Deheegher, 2020, 31 januari - persoonlijke communicatie [e-mail]).

De sensibilisering van intergenerationele transmissie van trauma kan kracht bijzetten via hulpverlening, scholen, verenigingen, media,... Men leert taboes doorbreken via interviews, films, documentaires, en reacties op sociale media over conflicten. Die methode loopt parallel met de huidige aanpak van trauma bij militairen na een militaire operatie. Daar wordt beeldmateriaal van militaire operaties ingezet, toneelstukken over militaire operaties (bv. een toneelstuk over de paracommando's in Somalië), naast interviews met militairen (Deheegher, 2020, 31 januari - persoonlijke communicatie [e-mail]).

Veranderingsvoorstel naar anderstaligen

België wordt ook geconfronteerd met gezinnen die hun land van herkomst verlieten door allerlei aanslagen of oorlogen. Hulpverleners kunnen in al die diversiteit in oorlogsbagage een koppeling maken tussen het diverse narratief en het Belgische narratief. Taal vormt een barrière, maar het gebruik van alternatieven zoals het recent in omloop gebrachte pakket vertelkaarten 'Wortelen in nieuwe aarde' (Odisee Kenniscentrum Gezinswetenschappen, 2019) kan de aanzet vormen tot een dialoog. De vertelkaarten bewezen hun waarde in de praktijk tijdens mijn stage bij anderstalige kinderen, die een grotere weerbaarheid toonden dan volwassen anderstaligen. Die laatsten vertelden hun verhaal met eigen foto's in de hand of op hun smartphone.

De vertelkaarten tonen afbeeldingen van allerlei bomen (bloeiend in de lente, gebroken of ontwortelde bomen, bomen in een storm...), omringd door elementen als vosjes, vogels, konijntjes, enz. De kinderen krijgen inzage in het pakket en nemen een vertelkaart. Daarna krijgen ze de opdracht zelf een boom te tekenen of een knutselwerkje te maken. Aan de hand van de verbeelding in hun tekening raak je, via indirecte vraagjes, geleidelijk binnen in hun belevingswereld. Door de vertelkaart naast hun tekening te leggen, wordt hun persoonlijk verhaal bekrachtigd.

3.3.2.2 *Veranderingsvoorstel onderwijs – musea – verenigingen - media*

In kanalen als het onderwijs, musea, verenigingen, media... is het van essentieel belang herinneringseducatie te beleven in het bijzijn van een ondersteunende persoon die vertrouwd is met de problematiek. Narratieve verhalen roepen emoties. Omdat scholen en verenigingen alsmat diverser worden, moet de herinneringseducatie ook onderbouwd zijn. Door ze laagdrempelig te houden kan de hulpverlening de nawerking van eventuele naoorlogse gevolgen opvangen. De essentie is dat mensen liever zelf de eigen noden ontdekken via het gebruik van hun eigen familieverhaal.

Uit een eerste interview dat peilde naar praktijkvoorbeelden uit het secundair onderwijs bleek dat heel wat van de randvoorwaarden van goede herinneringseducatie werden gerealiseerd. Een ex-leerkracht pleit voor een degelijke analyse van de wereldoorlogen op basis van het vele bronnenmateriaal dat nu voorhanden is: de drang naar macht die despoten tot oorlog dreef, het kweken van nationalisme, hoe de vernietiging van een geviseerde groep ten slotte aanvaardbaar werd. In haar lessen legde de ex-lerares ook de link naar vergelijkbare ‘machinaties van de macht’ in onze huidige wereld: Erdogan en zijn strijd tegen de Gülen aanhangers, Trump die geen tegenstand duldt, Poetin die elke kritische stem het zwijgen oplegt... Ook de houding van onze westerse wereld is hier belangrijk zijn.

De ex-lerares wijst ook op behoedzaamheid en nuance: *“Als je tv-reeksen als ‘Kinderen van de collaboratie’ en ‘Kinderen van het verzet’ bekijkt, dan merk je dat herinneringseducatie hier in Vlaanderen/België niet gewerkt heeft. Misschien omdat de collaboratie vermengd was met het verlangen naar een betere sociale status voor de Vlamingen en meer eigen taalonderwijs. Heeft dat ertoe geleid om de herinnering aan de gruwel terug te dringen, omdat een deel van de bevolking de strijd voor ontvoogding terecht vond en niet een waar je met afschuw, misprijzen of beschuldiging moet naar kijken?”* Ook bij volkeren waar er wel een goed onderbouwde herinneringseducatie heerst, past een genuanceerde kijk. Britten bv. hebben het volgens haar makkelijker: *“Duitsland was daar de vijand van iedereen. Ze willen herdenken omdat ze fier zijn. Ze willen hun heldhaftige moed herdenken uit respect voor hun gesneuvelde voorouders en als cement voor hun nationaliteit. Hoewel ze natuurlijk ook een ander verleden hebben als voormalig kolonisator...”* Ook de Joden ziet ze positief staan tegenover herdenkingen, omdat het trauma van de genocide wordt bevestigd: *“Maar misschien is ook dat te eenzijdig, er zijn ook andere mensen gestorven in de kampen. De herdenking is ook niet helend, want ze herstellen emotioneel niet van deze gruwel en herhalen hem zelfs in zekere zin tegenover de Palestijnen”* (Van Gijzeghem, 2020, 11 februari –persoonlijke communicatie [e-mail]).

Ten slotte ziet de ex-lerares in het herinneringsproject ook een aanzet tot heel wat kritische vragen, die leiden tot reflectie en actie: welke kant zouden we zelf gekozen hebben in 1940? Hoe

gaan we zelf om met extremisme? Hoe herkennen we het? Hoe reageren we op migratie en transmigratie? Wat is een moreel hoogstaand mensbeeld? Hoe gaan we in de klasgroep om met diversiteit? Ze stelt zelfs voor om op 11 november de herdenking te koppelen aan een pleidooi voor een maatschappij die respect en samenwerking (Van Gijzeghem, 2020, 11 februari – persoonlijke communicatie [e-mail]). Hoog in het vaandel draagt. Daarmee is de essentie van kwaliteitsvolle herinneringseducatie aangeroerd.

Een tweede praktijkvoorbeeld laat dezelfde focus zien. Een leerkracht bespreekt daarin hoe de school verschillende bezoeken plant: het Fort van Breendonk, de Kazerne Dossin en het Museum IJzertoren Diksmuide. Inhoudelijke opdrachten in verband met historisch inzicht werden gekoppeld aan vragen over empathie en betrokkenheid (wat raakte de leerlingen precies?). Van daaruit werd gepeild naar de visie van de leerlingen over hoe te werken aan vrede en hoe conflicten te voorkomen, op kleine en grote schaal (Beghein, 2020, 24 februari – persoonlijke communicatie [e-mail]).

Het kan ook omgekeerd: een ontmoeting met vluchtelingen en een gesprek over hun schrijnende ervaringen, die heel wat gedachten en emoties losmaakten bij de jongeren, wordt gekoppeld aan het lot van de vele vluchtelingen in België tijdens de twee wereldoorlogen. Een persoonlijke familiegeschiedenis van de leerkracht en het vluchtverhaal van een Kosovaars gezin versterkte de ‘historische empathie’. De stap naar de organisatie van een briefschrijfactie voor Amnesty International, waarin onterechte of onmenselijke opsluitingen aangeklaagd worden, maakt het herinneringseducatie project compleet (Beghein, 2020, 24 februari – persoonlijke communicatie [e-mail]).

Tot slot was er contact met de heer Gantman, gemeenteraadslid van Stad Antwerpen en voorzitter Raadscommissie KC tijdens de corona tijd. Een interview afnemen met meneer Gantman was door de afgekondigde veiligheidsmaatregelen rond corona niet mogelijk. Als alternatief stuurde hij het boek op, waarin de problematiek Auschwitz-gen nog eens duidelijker werd gemaakt (Gantman, 2020, 20 april – persoonlijke communicatie [e-mail]).

De problematiek van het overbrengen van herinneringseducatie voor het Dossin-museum is dezelfde als die voor andere musea en herdenkingsmonumenten. Bovendien heeft het antisemitisme ook nog eens aan kracht herwonnen via folkloristische activiteiten, sociale media en identitaire bewegingen. Nabestaanden van Auschwitz blijven achter met een secundaire trauma, dat meneer Gantman omdoopte naar ‘het Auschwitz-gen’ (Gantman, 2020).

Mevrouw Lea Van Gijzeghem voegde een belangrijk kanttekening toe: *“In de Dossin kazerne is er een conflict ontstaan tussen een groep die ‘herinnering, eren van moed en leren uit het verleden’ voor Dossin alleen wou linken aan de behandeling van de Joden in Dossin. Het is een feit dat Joden altijd (de herinnering aan) deze gruwel levendig willen houden. Maar, psychologisch gezien, is er na 75 jaar een andere visie op Dossin nodig en is het aangewezen om Dossin niet alleen als het verhaal van de deportatie, maar ook als een onderdeel van het verhaal van de oorlog te vertellen: de gesneuvelde soldaten, de terechtgestelde burgers, de opgeëisten die in Duitsland moesten gaan werken, de andere gedeporteerden en gevangen verzetsstrijders: allemaal zijn ze slachtoffer, evenals de jonge Duitsers die niet altijd met hun goesting opgeëist werden om te vechten. Het is in het belang van de Joden hun verleden nu te kaderen in het geheel van de oorlog. Zoniet zijn zij zelf*

de reden van het groeien antisemitisme. Vooral ook omdat de wereld hun huidige politieke geschiedenis geen onverdeeld succes meer vindt” (Van Gijzeghem, 2020, 11 februari –persoonlijke communicatie [e-mail]).

3.3.2.3 *Veranderingsvoorstel Vaderlandslievende Verenigingen*

In en ook buiten dit onderzoek – denk aan de recente tv-reeksen op Een – blijkt hoe oorlogsleed al te vaak wordt verdrongen, hoewel terzelfdertijd de vurige wens leeft bij de oud-strijders om hen niet te vergeten. De geschiedenis toont aan dat mensen zich vaak weinig betrokken voelen bij al die oorlogsverhalen, en dat geldt ook voor de bestaande herinneringseducatie, die geen tot weinig affectie-effect doorgeeft aan de ander. Toch is het een feit dat collectieve herinneringen, gedeeld trauma, best samen met een groep worden verwerkt, het is zelfs een essentieel verwerkingsmechanisme voor nabestaanden.

Voor de vzw “het Onze-Lieve-Vrouwehoekje” werd daarom een projectvoorstel klaargestoomd. Het voorstel kan door de vzw ingediend worden bij de federatie socio-cultureel werk voor volwassenen om herinneringseducatie op een andere leest te schoeien, met als doel meer betrokkenheid te creëren bij de burgers. Met een moderne, creatieve aanpak kunnen jongeren, anderstaligen en kwetsbaren zich actief inzetten om de plechtigheden te verzorgen met hun talenten. De bond beschikt nu slechts over beperkte middelen om de plechtigheden gaande te houden en gezinnen, nabestaanden van oud-strijders samen te brengen. De survey uit fase een maakte duidelijk dat bepaalde doelgroepen niet de nodige kansen en ondersteuning kregen.

Het voorstel is om een extra koker te koppelen aan de oud-strijdersvereniging, dit ter sensibilisatie van het thema van intergenerationale transmissie van trauma. Daaraan werd de vraag gekoppeld om vrijwilligers in te zetten die beslagen zijn in het hanteren van generatieproblematieken.

Aan de hand van het socio-culturele projectvoorstel kan herinneringseducatie ook deels worden toegepast tijdens de plechtigheden zelf. Kinderen worden uitgenodigd om hun talenten in te schakelen. Via digitale kanalen, mond-aan-mondreclame, speelpleinwerking en verenigingen worden tekeningen en knutselwerkjes verzameld. Zo wordt hun interesse geprikkeld. Door op een speelse wijze mee te werken met de kinderen en met hen in communicatie te gaan, groeit de nieuwsgierigheid naar het thema.

Mensen van een andere herkomst hebben meestal geen weet van de Belgische geschiedenis, al beginnen bepaalde organisaties ook al oorlogskerkhoven te bezoeken. Een voorbeeld hiervan zijn de bezoeken van graven van moslimsoldaten, verenigen van mensen met Noord-Afrikaanse wortels. Daarom is er ook nood aan aandacht voor de narratieve herkomst. De verbinding van het divers narratief met het Belgisch narratief vraagt de nodige speling. De aanwezigen die zich aangesproken voelen kunnen contact opnemen met een van de bestuursleden. Met een multi- en interdisciplinaire integratie van psychoanalyse, contextuele, systematische (Baeten, 2019-2020) narratieve aanpak worden deze mensen beluisterd.

Deze herinneringseducatie onder de vorm van een combinatie van kunst, poëzie, muziek en rituelen bij de plechtigheid van de oud-strijdersvereniging bestaat al een drietal jaar. De transformatie van narratieve verhalen naar oud-strijders poëzie zorgt ervoor dat de verhalen

worden bewaard. De poëzie biedt bovendien een geslaagde combinatie van kennis en beleving en verhoogt de empathie omdat de emoties worden overgebracht en gedeeld. De oud-strijders poëzie is toegespitst op de jaarlijkse herdenkingen en wordt empathisch voorgedragen, met de juiste intonatie en stiltes. Gevoelens als angst, woede, teleurstelling vinden hun weg. Ook reflectie over normen, waarden, de levensbeschouwelijke aspecten komen aan bod, en dat alles in twee talen. Kwetsbare doelgroepen uit alle hoeken in België maken tekeningen of knutselwerkjes. De duif wordt voor de kinderen van de Evangelische kerk het symbool voor vrede. Ook kinderen met beperkingen, kinderen uit het bijzonder onderwijs nemen deel. Monitoren van speelpleinwerkingen helpen de kinderen met het ineen knutselen van bloemen. In slide 3 tot 8 van de PowerPoint wordt dit aspect van herinneringseducatie behandeld. Hieronder volgen enkele voorbeelden uit de praktijk van de laatste jaren.

In 2017 was het thema van de plechtigheid 'het kapelletje'. Het verwijst naar de zingeving die soldaten tijdens WO I vonden in hun geloof. Zo ontstond het gedicht 'Het kapelletje', dat werd voorgedragen door een jongere en mijzelf. Samen met het meisje werd het gedicht verdiept en inge oefend. Regelmatige samenkomsten in een kapelletje zorgde voor extra inspiratie. De voordracht gebeurde afwisselend: het meisje las de Nederlandse versie, ikzelf nam de Franse versie op mij. Op die manier werd het meisje niet uit de diepte van haar beleving gehaald. De klassieke klanken van het 'Benedictus' door Karl Jenkins verbonden zich met de oud-strijders poëzie. Intussen werd het gedicht opgenomen bij het 'Rodenbachfonds – geraakt door de oorlog' en kreeg het een eervolle vermelding in een poëziewedstrijd.

In 2018 was het thema 'vrijheid'. Een jongeling stond klaar om de rol van soldaat op zich te nemen, wat veel emoties losmaakte bij het publiek. De voordracht van het narratieve gedicht gebeurde opnieuw afwisselend. De kleuters mochten de madeliefjes in het gras plukken. Aan de hand van het narratief gedicht werd de betekenis van het madeliefje uitgelegd aan de kleuters. De kinderen schonken het bloempje aan hun mama, het geven werd gekoppeld aan de betekenis van het madeliefje voor de gesneuvelde soldaten. Ouders en grootouders werden uitgenodigd de plechtigheid bij te wonen. Het Latijnse 'Agnus Dei' van Karl Jenkins, wat zoveel betekent als 'de mensheid gered van de erfzonde' sloot nauw aan bij het gedicht.

'Kijken met het hart' was het thema dat inspiratie bood voor de plechtigheid in 2019. Een liefdesbrief van een soldaat uit WO I was nu de aanzet voor de kerngedachte van een gedicht. Het duo van het vorige jaar lag nog vers in het geheugen en had een andere jongere geprikkeld om in de pen te kruipen en het gedicht afwisselend met mij voor te dragen. Dit keer werd geen klassieke muziek gebruikt als achtergrond, maar het bekende lied 'Unchained melody' uit de 'Muziek of the Nations 2002' in Bremen. Kinderen van het ene speelplein knutselden madeliefjes, een drietal kleuters deelden ze uit aan de vaandel dragers en de eerste rij genodigden. Een andere speelpleinwerking liet de kinderen hartjes kneden uit klei. De betekenis van het bloempje werd opnieuw spelenderwijs uitgelegd. De kleuters waren heel enthousiast en schilderden hartjes om af te geven aan de genodigden. De kinderen met beperkingen maakten het vredessymbool uit karton. Kinderen van het bijzonder onderwijs tekenden de wereldbol, zij die niet vertrouwd waren met onze westerse cultuur en de boodschap dus niet konden begrijpen, maakten tekeningen over de vrede.

Een voorstel voor de oud-strijdersbond naar de toekomst toe is dat men via digitale of andere kanalen een oproep zou plaatsen voor het publiek om het eigen oorlogsverhaal om te zetten in poëzie. De collectieve herinneringen doen het oorlogsleed erkennen en kunnen een helend proces op gang brengen. Een ander voorstel is de gezinnen uitnodigen bij wie de partner in buitenland opereert. Men kan hen aan het woord laten, de talenten van hun kinderen aanboren en ruimte bieden om de huidige strijdtaferelen uit Syrië, Irak, Jemen, Oekraïne... aan bod te laten komen. Een van de respondenten uit mijn survey maakte de wens kenbaar om de impact van de vroegere wereldoorlogen te koppelen aan die van hedendaagse gebeurtenissen.

3.3.3 *Veranderingsvoorstel op macroniveau*

De overheid heeft als taak om haar burgers bewust te maken van de intergenerationele overdracht en de lang nazinderende gevolgen van oorlogsleed. In tegenstelling tot Nederland biedt België nog geen ondersteuning aan de getroffen generaties gezinnen. Door het opsporen van armoede, mentale problemen, herhaalde patronen bij generaties... kan de complexe puzzel van herinneringseducatie gelegd worden, mits het rekruteren van gepaste hulpverleners. Het middenveld, de oud-strijdersbond, heeft nood aan een koker die het onopgelost probleemveld bekendmaakt aan de musea, de verenigingen, het publiek en aan personeel dat de educatie professioneel kan begeleiden.

Een goed begeleide en gedocumenteerde herinneringsplechtigheid kan jongeren helpen inzicht krijgen in extremisme, machtsspelletjes, oorlogstaal en politiek die macht gebruikt om onmacht te verdoezelen. De oorlog was voor Hitler de oplossing om de werkloosheid weg te werken en het geld haalde hij bij de joden. Jongeren kennis laten maken: met de gruwelen die de burgers ervoeren, de hongersnood, de gruwelen in de loopgraven. De omstandigheden laten ontdekken waarin de soldaten leefden, kan hen inzicht geven in het feit dat oorlog niet wordt ervaren zoals men uit een computerspelletje meent te begrijpen. Het is een onmisbaar deel van de opvoeding.

Algemeen besluit en conclusie

Herdenken is namens de doden spreken, en dat kan alleen door getuigenissen te beluisteren. Een degelijke herinneringseducatie kan starten met een laagdrempelig initiatief om getroffenen die nog kampen met de nawerking van oorlogsleed uit te nodigen om anoniem een vragenlijst in te vullen. Daarop volgen een aantal gesprekken (ook met het gezin) waarin een beslagen vrijwilliger de pijnpunten helpt blootleggen.

Op het mesoniveau moeten professionele hulpverleners worden gesensibiliseerd om cliënten te begeleiden bij wie intergenerationeel trauma problematisch wordt. De hulpverlening moet zich toespitsen op de verstoorde communicatie die trauma's met zich meebrengen: vermijding en afvlakking van emoties, de gehanteerde opvoedingsstijl, ...

Ook het onderwijs kan via een gerichte aanpak de herinnering aan de oorlogen weer relevant maken. Men kan werken vanuit de geschiedenis naar de actualiteit toe, of omgekeerd.

Wat de vaderlandslievende verenigingen betreft, toont het projectvoorstel voor de vzw "het Onze-Lieve-Vrouwehoekje" hoe herinneringseducatie op een andere leest kan geschoeid worden, om zo meer betrokkenheid te creëren bij de burgers. Kunst en creativiteit spelen hierbij een belangrijke rol. Alle generaties worden bij de activiteiten betrokken, net als verschillende doelgroepen als anderstaligen en kwetsbaren.

Daarmee zijn de veranderingsdoelen grotendeels bereikt. Veel zal natuurlijk afhangen van de middelen die de overheid ter beschikking stelt in de vorm van subsidies om dit project te realiseren. Nog op een ander vlak kan helpen een doel te realiseren. Een goed uitgebalanceerde herinneringseducatie is niet alleen helend voor de mensen die kampen met een onverwerkt oorlogsverleden. Ze kan ook een dam opwerpen tegen enkele kwalijke uitwassen van onze tijd, zoals de toenemende individualisering en de groeiende radicalisering en de opkomst van extreemrechts. "Herdenken gaat uit van de vaststelling dat het verleden niet voltooid is, van het besef dat de buik die het Derde Rijk baarde, nog vruchtbaar is", lees ik in het krantenartikel (Grunberg, 2020) - de schrijver is zelf de zoon van een Holocaustoverlevende. Een goede herinneringseducatie kan ook het vredesbewustzijn en -activisme versterken.

Dat onderzoek bracht waardevolle inzichten met zich mee voor mijn rol als gezinswetenschapper. Oorlogstrauma's ter sprake brengen is gevoelige materie. Het gebeurt trapsgewijs en vraagt niet alleen methodiek, maar ook een grote flexibiliteit. De mensen moeten de kans krijgen om je te leren vertrouwen. Daarom moet je je heel ondersteunend en authentiek opstellen. Alleen zo kun je doordringen tot de complexiteit van de trauma's. Het heeft me zeker verrijkt om te zien hoe mensen, mits een goede aanpak, zo diep verdrongen emoties en ervaringen laag na laag prijsgeven.

Het projectvoorstel mag niet ingezet worden voor enig winstbejag en werd aangeboden aan de vzw "het Onze-Lieve-Vrouwehoekje". Het is louter geïnspireerd door plichtsbesef en solidariteit tegenover mensen die ons land gediend hebben en daar generaties lang de gevolgen van dragen.

Bibliografie

Aarts, P. (1994). *Oorlog als erfenis. De overdracht van oorlogstrauma's op naoorlogse generaties*. Geraadpleegd op 31 december 2019 via <https://ugp.rug.nl/ast/article/view/23611>

Achterzijde kasteel Vlamertinge. (2020). [foto 18].

Alford, C. F. (2016). *Trauma, Cultuur en PTSD, 2016*, p. 53-82. Geraadpleegd op 3 november 2019 via <https://link-springer-com.ezp.odisee.be/book/10.1057/978-1-137-57600-2>

Armoedebestrijding (2019). Geraadpleegd op 31 december 2019 via <https://www.armoedebestrijding.be/feiten-en-cijfers/> en <https://www.statistiekvlaanderen.be/nl/bevolking-onder-de-armoededrempel>

Baeten, K. (2019-2020). *Methodieken III – Helpende gesprekken III – Geweld*. [syllabus]. Hoger Instituut Schaarbeek: Studiegebied Gezinswetenschappen.

Baeten, K. (2019-2020). *Psychopathologie voor volwassenen*. [syllabus]. Hoger Instituut Schaarbeek: Studiegebied Gezinswetenschappen.

Baeten, K. (2018-2019). *Persoonlijkheidsstoornissen*. [syllabus]. Hoger Instituut Schaarbeek: Studiegebied Gezinswetenschappen.

Bakker, I. e.a. (1998). *O & O in perspectief*. Utrecht: NIZW.

Belgian Defence News. (2020). *Belgische soldaten die terugkeren van Mali mogen ontstressen in vakantiecentrum*. Geraadpleegd op 9 mei 2020 via <https://www.belgiandefencenews.be/news/1101/belgische-soldaten-die-terugkeren-van-mali-mogen-ontstressen-in-vakantiecentrum>

Blind. (2015). *Shellshock*. [online interdisciplinair tijdschrift]. Geraadpleegd op 24 november 2019 via <https://ziedaar.nl/editie-37/shellshock/>

Indymedia. (2004). *Hoe de Marokkaanse migranten naar België werden gelokt*. Geraadpleegd op 15 mei 2020 via <http://archive.indymedia.be/news/2004/02/80851.html>

Bogaert, S. (2018-2019). *Gezins sociologie*. [syllabus]. Hoger Instituut Schaarbeek: Studiegebied Gezinswetenschappen.

Brieven aan het Yzerfront. (z.d.) *Overgenomen uit: 'De Vlaamsche Ziel' – 'Brieven van het Yzerfront'* Geraadpleegd op 01 januari 2020 via <https://www.wereldoorlog1418.nl/oorlogsverzen/gedichten/gedicht-maegt-deyser.html>

Castro-Vale, I., Severo, M., Carvalho, D., Mota-Cardoso, R. (2019). *Intergenerationele overdracht van oorlog gerelateerd trauma 40 jaar na blootstelling beoordeeld*. Geraadpleegd op 25 oktober 2019 via <https://link-springer-com.ezp.odisee.be/article/10.1186/s12991-019-0238-2>

Cogge, N., Dubois, C., Genbrugge, G., Vaneijnsbergen, H. (2018-2019). *Kijken met het hart. Wat doen de hersenen bij het beoefenen, beluisteren van muziek en bij het bekijken van een opera? Welke invloed heeft kunst op de veerkracht van het individu, partner, gezin tijdens ziekte, in tijden van beproeving en overleven?* [project]. Hoger Instituut Schaarbeek: Gezinswetenschappen.

Cogge, N., De Geyter, T., Hauquier, M. (2017-2018). *Euthanasie – bij ondraaglijk psychisch lijden*. [project]. Hoger Instituut Schaarbeek: Studiegebied Gezinswetenschappen.

Collectie Nationaal Archief. (z.d.). *Vluchtelingen uit België – 1914*. [foto 21]. Geraadpleegd op 9 mei 2020 via <https://www.entoen.nu/nl/eerstewereldoorlog>

Debaert, P. (2019). *Herdenking Karel Cogge. Lest we Forget*. [foto 1]

De Basis. (z.d.). Geraadpleegd op 5 december 2019 via <https://www.de-basis.nl/over-ons>

Decruyenaere, M. (2018-2019). *Gezin en gezondheid II*. Hoger Instituut Schaarbeek: Gezinswetenschappen.

Defensie. (z.d.). Krijgsgevangene uit WO II geëerd. [foto 6]. Geraadpleegd op 10 december 2019 via

https://www.google.be/search?q=Het+monument+ter+ere+van+de+krijgsgevangenen,+in+het+kamp+Lagland+in+Aarlen&sxsrf=ALeKk00Ww-223h9dwNilz99pofLIN8DhGA:1589300722391&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=2ahUKewi9-7H3q7pAhWPLewKHUdxBWUQ_AUoAXoECAwQAw&biw=1280&bih=611#imgrc=NOO3fjBx7EdeqM

De Grote Oorlog. (z.d.). Geraadpleegd op 19 oktober 2019 via https://www.nieuwpoort.be/nieuwpoort/view/nl/nieuwpoort/de_groote_oorlog/westfront_nieuwpoort%C2%A0

Deheegher, J. (2008). *Zelfmoord van een service lid: ondersteuning organiseren voor de nabestaanden in de emotionele nasleep*. Geraadpleegd op 23 februari 2020 via https://scholar-google-be.ezp.odisee.be/scholar?hl=nl&as_sdt=0%2C5&q=deheegher+John+-+trauma&btnG=

de Kok, M. (2018). *Getraumatiseerde ouders en de relatie met hun kinderen*. Geraadpleegd op 25 oktober 2019 via <https://link-springer-com.ezp.odisee.be/article/10.1007/s12454-019-0002-4>

de Schaepdrijver, S. (2013). *De Grote Oorlog: het koninkrijk België tijdens de eerste wereldoorlog*. Geraadpleegd op 12 april '20 via <https://books-google-be.ezp.odisee.be/books?hl=nl&lr=&id=rNwwAgAAQBAJ&oi=fnd&pg=PT4&dq=scholen+tijdens+wereldoorlog+een+in+Belgi%C3%AB&ots=nuXpppSUwp&sig=Q6mfyolgQ-ce2YNtSIWPL-qWTPQ#v=onepage&q=scholen%20tijdens%20wereldoorlog%20een%20in%20Belgi%C3%AB&f=false>

De Sutter, O. (2016). *De oorlog als (groot)vader. De herinnering van (klein)kinderen van invalide soldaten uit wereldoorlog één*. KU Leuven: Studiegebied Psychologie en Pedagogische wetenschappen

Dewispelaere, J. (2017-2018). *Positieve psychologie* [syllabus]. Hoger Instituut Schaarbeek: Gezinswetenschappen.

Dodengang. (z.d.). *Dodengang* [brochure]. Brussel: uitgever De hee.

Dodengang. (z.d.) *Dodengang*. Geraadpleegd op 19 oktober 2019 via <http://www.wo1.be/nl/db-items/dodengang>

Dumarey, A., Vandervelden, J. (2019). *Hoe Permeke het gemis van zijn krijgsgevangen zoon stiekem schilderde*. [foto 20]. Geraadpleegd op 01 januari 2020 via <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2019/10/21/hoe-permeke-het-gemis-van-zijn-krijgsgevangen-zoon-stiekem-schil/>

Eggermont, S. (2018-2019). *Inleiding tot het personen- en familierecht*. [syllabus]. Hoger Instituut Schaarbeek: Gezinswetenschappen.

Erfgoedbank land van rode. (z.d.). *Brevet van naastenliefde*. [foto 25] Geraadpleegd op 01 januari 2020 via <http://erfgoedbanklandvanrode.be/brevet-van-naastenliefde-ren%C3%A9-de-rouck>

Foreign Policy in Focus (2018). *War and moral injury*. [Foto 13]. Geraadpleegd op 12 januari 2020 via <https://fpif.org/war-and-moral-injury/>

Gantman, A. (2020). *Het Auschwitz-gen*. Uitgever van Doorbraak.be

Grunberg, A. (2020). *Als we de Holocaust blijven herdenken, kunnen we voorkomen dat we toekomstige daders worden*. Geraadpleegd op 12 mei 2020 via <https://www.standaard.be/krant/publicatie/20200509/ds/dn/alg/optimized>

Heres, E. & Steinfort, B. (2019). *Van Missie naar strijd. Veteranen vertellen over hun traumatische ervaringen*. Amsterdam: Futuro Uitgevers BV

Hersenletsel. (z.d.). [figuur 1]. Geraadpleegd op 04 december 2019 via https://www.google.com/search?q=www.hersenletsel-uitleg.nl&sxsrf=ACYBGNS6KKEvW7G1eG7we_inTHsrHbl2-A:1574587963940&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=2ahUKEwi_joiixYLMAhW0A2MBHe8uCKoQ_AUoAnoECAYQBA&biw=1706&bih=814

Het gedicht van Blunden, vertaald door Herman De Coninck. (2020). [foto 19].

Het madeliefje van de oud-strijder van den Yser = La paquerette de l'ancien combattant de l'Yser = The daisy of the Yser Veteran (z.d.). *Het madeliefje van de oud-strijder*. [brochure]. Nieuwpoort: Toerisme.

Het Onze-Lieve-Vrouwehoekje (z.d.). Geraadpleegd op 11 januari 2020 via <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/78532>

Histoire militaire (2008). *Franse en Belgische soldaten die tijdens de Slag om Frankrijk zijn gevangen*. [Foto 16]. Geraadpleegd op 8 december 2019 via <http://www.saintmaxiin2008.fr/PAGESWEB/HISTOIR/MILITAIRE/2GM/pendant2GM/CAMPSPRISONNIERS/stalagIID.html>

Historianet (z.d.). *Auschwitz-Birkenau: De fabriek des doods van de Nazi's*. [foto 10]. Geraadpleegd op 6 december 2019 via <https://historianet.nl/oorlog/tweede-wereldoorlog/auschwitz-het-beruchtste-concentratiekamp-van-de-nazi-s>

Historiek (2020). *De Marokkaanse militaire bijdrage aan de strijd tegen nazi-Duitsland 1940-1945*. [Foto 17]. Geraadpleegd op 9 mei 2020 via <https://historiek.net/de-marokkaanse-militaire-bijdrage-aan-de-strijd-tegen-nazi-duitsland-1940-1945/20691/>

Hulpgids. (z.d.). geraadpleegd op 04 december 2019 via <https://hulpgids.nl/informatie/ziektebeelden/dsm>

Indymedia. (2004). *Hoe de Marokkaanse migranten naar België werden gelokt?* Geraadpleegd op 27 mei 2020 via <http://archive.indymedia.be/news/2004/02/80851.html>

Kamp, E., (2019). *De meerwaarde van rituelen bij Moral Injury*. [Foto]. Geraadpleegd op 08 december 2019 via <https://www.tweedewereldoorlog.nl/onderzoekuitgelicht/rituelen-en-verwerking/meerwaarde-rituelen-moral-injury/>

Kan ik onthouden. (z.d.). *Kan ik onthouden. Hoe ons geheugen werkt*. [schema 1]. Geraadpleegd op 22 oktober 2019 via https://www.google.com/search?q=vormen+van+geheugen&sxsrf=ACYBGNTVHPb5cInJTc3iD83DAnAx39Yp-w:1574589880148&source=Inms&tbm=isch&sa=X&ved=2ahUKEwjQ_OOzzILmAhUNmRQKHZ_bBUQQ_AUoAXoECBAQAw&biw=1706&bih=814#imgdii=CXs085ouv3IZ1M:&imgcr=1QU9xUgxbRnM6M:

Kerknet (2020). *Lied in het Latijn brengt troost in coronatijd*. Geraadpleegd op 19 april 2020 via <https://www.kerknet.be/kerknet-redactie/nieuws/lied-het-latijn-brengt-troost-coronatiid>

Köhler, W. (2014). *Menselijk drama maar goed voor de geneeskunde*. NRC Handelsblad, 7 maart 2014. Leidschrift

Lelièvre, W. (2013). *Het madeliefje van de oud-strijder van den Yzer*. [Brochure]. Ramscapelle: Uitgever Heemkring Ramscapelle aan den Yser.

Leroy, B. (2019). *Gezin zorg en welzijn. Systemtherapie*. [powerpoint]. Hoger Instituut Schaarbeek: Studiegebied Gezinswetenschappen.

Leydesdorff, S. (2007). *10 gesproken en geschreven levensverhalen*. Geraadpleegd op 17 november 2019 via https://link-springer-com.ezp.odisee.be/chapter/10.1007/978-90-368-2050-9_6

Liga voor Mensenrechten (z.d.). *Wat zijn mensenrechten, en waarom verdienen ze onze bescherming?* Geraadpleegd op 31 december 2019 via <https://mensenrechten.be/pagina/wat-zijn-mensenrechten-en-waarom-verdienen-ze-onze-bescherming>

Ligtenberg, L. (2015). *Mij krijgen ze niet levend. De zelfmoorden van mei 1940*. Uitgever: Balans

Mechels, I. (2017-2018). *Inleiding tot het recht*. [syllabus]. Hoger Instituut Schaarbeek: Studiegebied Gezinswetenschappen.

Mengele, J. (z.d.). *Medical experiments*. [foto's] Geraadpleegd op 16 januari 2020 via https://www.google.be/search?q=josef+mengele+experimenten&tbm=isch&tbs=rimg:CWW4S9VYxTDyImDoSoFypAYkSZnXdAmxBqzjEc9mxi_1WxkuloC1_1FEIlgP3qEWPPOfBTUcfedLJQbgYVtcwqrF2SKr8oZQgW0n1fINtQWDaZ3l-XPisqaskLigf4f0HMP7hiPw96RQqch7x4qEgnoSoFypAYkSRGrVPQ_1zIZBxCoSCZnXdAmxBqzjEfXrzas-6RBKhIJEc9mxi_1WxksRy0c1XW0d_1NIqEgmloC1_1FEIlgPxGGaCmxC-ISnyoSCXqEWPPOfBTUESw2cOtMALVcKhIJcfedLJQbgYURV_1JX0OFsKvwaEgltcwqrF2SKrxF0eInl-pT3tioSCcoZQgW0n1fIERoJI7-WI4yaKhIJNtQWDaZ3l-URsQXmT4lbmDlqEgnPisqaskLigREHEPuDMrj7kyoSCf4f0HMP7hiPEXlbEYkEFKyKKhIJw96RQqch7x4RJ8g3p813XVthWJAWvzrzulg&tbo=u&sa=X&ved=2ahUKEwJnuYmIlofnAhUNA1AKHWDaBHKQuIlBegQIARA7&biw=1280&bih=611&dpr=1.25#imgdii=qYREQLvEuRfuFM:&imgcr=Mzx8J664Nn7W3M:

- Messiaen, G. (2016). *Gezondheidszorg, een snelweg met een kruispunt*. Geraadpleegd op 14 april 2020 via https://books.google.be/books?id=53TmDAAAQBAJ&pg=PA143&lpg=PA143&dq=www.kcgeschiedenis.be/pdf/bronnen/27Ziekenfondsen.pdf&source=bl&ots=6Jb2BwoyTZ&sig=ACfU3U28WtTL-wltZLorzowKT8w8OkyHBg&hl=nl&sa=X&ved=2ahUKEwihukXx-enoAhXP_aQKHSqRDOIQ6AEwAHoECAUOLA#v=onepage&q=www.kcgeschiedenis.be%2Fpdf%2Fbronnen%2F27Ziekenfondsen.pdf&f=false
- Meurs, P. (2017-2018). *Ontwikkelingspsychologie* [syllabus]. Hoger Instituut Schaarbeek: Studiegebied Gezinswetenschappen.
- Molendijk, T., Kramer, E-H. & Verweij D. (2018). *Morele aspecten van 'morele schade': analyse van conceptualisaties van de rol van moraliteit in militair trauma*. Geraadpleegd op 8 december 2019 via <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/15027570.2018.1483173>
- Mondial News (2016). *De impact van een burgeroorlog op de Syrische economie*. [Foto 15]. Geraadpleegd op 9 mei 2020 via <https://www.mo.be/analyse/het-syrisch-iraakse-schaakbordkans-op-vrede>
- Mooren, T., Schok, M., Kleber, Rolf J. (2009). *De zin van ingrijpende gebeurtenissen: een vragenlijst over betekenisgeving na oorlogs- en geweldservaringen*. Geraadpleegd op 31 december 2019 via <https://link-springer-com.ezp.be/article/10.1007/BF03080375>
- Nationale Strijdersbond. (z.d.). Geraadpleegd op 19 oktober 2019 via https://nl.wikipedia.org/wiki/Nationale_Strijdersbond
- Negm, M. (2018). *De impact van een burgeroorlog op de Syrische economie*. [Foto]. Geraadpleegd op 08 december 2019 via <https://www.meobserver.org/?p=16210>
- Neyskens, A. (2019-2020). *Persoonsgerichte intervisie*. [syllabus]. Hoger Instituut Schaarbeek: Studiegebied Gezinswetenschappen.
- Nicolai, N.J. (2018). *Trauma. In: Emotieregulatie als basis van het menselijk bestaan*. Bohn Stafleu van Loghum, Houten. Geraadpleegd op 4 december 2019 via https://link-springer-com.ezp.odisee.be/chapter/10.1007/978-90-368-2050-9_6
- Nietzsche, F. (z.d.). *Zonder muziek zonder het leven een vergissing zijn*. Geraadpleegd op 1 januari 2020 via https://nl.wikiquote.org/wiki/Friedrich_Nietzsche
- Nieuwsblad. (2018). *Bijna één Belgisch kind op zes leeft in armoede... en het probleem wordt erger*. [foto 22]. Geraadpleegd op 9 mei 2020 via https://www.nieuwsblad.be/cnt/dmf20181213_04033389
- Nuyts, A., Sels, L. (2017). *Tussen mensen. Contextueel denken over relaties, familie en samenleving*. Tiel: Lannoo nv.
- O-L-Vrouwehoekje. (z.d.). Geraadpleegd op 19 oktober 2019 via <https://nl.wikipedia.org/wiki/Onze-Lieve-Vrouwehoekje>
- Onderwaater, A. (2018). *De onverbreekelijke band – Inleiding & ontwikkelingen in de contextuele therapie van Nagy*. Amsterdam: Pearson.
- Oorlogssite Oud-Stuivekens (z.d.). [foto]. *Onze-Lieve-Vrouwehoekje*. Geraadpleegd op 19 oktober 2019 via <https://oorlogssiteoudstuivekens.org/>

Op den Velde, W., Hovens, J.E., Meijer, P., Falger, P.R.J., de Groen, J.H.M., van Duijn, H. en Soons, M. (1987). *De psychische klachten van oorlogsgetroffenen: een uitvoerbaarheidsonderzoek*. *Tijdschrift voor Psychiatrie* 30, 1988/5. Geraadpleegd op 4 december 2019 via file:///C:/Users/MijnPC/Pictures/articles_767pdf.pdf

Ottoy, J. (2018-2019). *Filosofie II*. [syllabus]. Hoger Instituut Schaarbeek: Studiegebied Gezinswetenschappen.

Pasteels, I. (2017-2018). *Demografie*. [syllabus]. Hoger Instituut Schaarbeek: Studiegebied Gezinswetenschappen.

Persinfo. (z.d.). *Bevrijdingscolonne doorkruist Halle op 22 september*. [Foto 7]. Geraadpleegd op 24 december 2019 via https://www.google.be/search?q=Bevrijdingscolonne+doorkruist+Halle+op+2+september&sxsrf=ALeKk02BMjw_ivcsT5BHWdgRTW4QDxaFlw:1589301109240&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=2ahUKEwirkrqA4K7pAhUQCuwKHVvdBX0Q_AUoAXoECA0QAw&biw=1280&bih=611#imgrc=YqMFZ2_CUY7QM

Pinterest. (z.d.). *Christelijke kaart bijbeltekst*. [foto 24]. Geraadpleegd op 29 december 2019 via <https://www.pinterest.com/pin/667447607254884151/>

Provincies in cijfers (2019). Geraadpleegd op 31 december 2019 via <https://provincies.incijfers.be/dashboard>

Psychotraumanet. (z.d.). Geraadpleegd op 19 oktober 2019 via <https://psychotraumanet.org/nl/late-gevolgen-van-de-tweede-wereldoorlog>.

Psychotraumanet. (2015). *Ervaringen aan het front de beleving van de Eerste Wereldoorlog en de rol van de militaire*. Geraadpleegd op 3 januari 2019 via <https://psychotraumanet.org/nl/ervaringen-aan-het-front-de-beleving-van-de-eerste-wereldoorlog-en-de-rol-van-de-militaire>

Reformatorisch Dagblad. (z.d.). *Een kreet van wanhoop*. [foto 11]. Geraadpleegd op 6 december 2019 via <https://www.rd.nl/meer-rd/cultuur-geschiedenis/een-kreet-van-wanhoop-in-auschwitz-1.1545113>

Rigo, A., Stuy, J. (2016-2017). *Ethiek*. [syllabus]. Hoger Instituut Schaarbeek: Studiegebied Gezinswetenschappen.

Sakar, S. (2018). *War and Moral injury*. [Foto]. Geraadpleegd op 8 december 2019 via <https://fpif.org/war-and-moral-injury/>

Scherder, E. (2017). *Singing in the Brain*. Amsterdam: Athenaeum

Servio-Belgium.be. (z.d.). [foto]. *Oud-strijders vaandel*. Geraadpleegd op 29 oktober 2019 via <https://servio-belgium.be/nl>

Shell shock. (z.d.). [foto 8]. Geraadpleegd op 19 oktober 2019 via https://www.google.be/search?q=Shellshock&sxsrf=ALeKk00OxH8uXR4NX5_5Ty1cFAsfPfgFXQ:1589301703513&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=2ahUKEwiM4Omb4q7pAhWMzaQKHTBBD-UQ_AUoAXoECA0QAw&biw=1280&bih=611#imgrc=MyMnuvhok7t-SM&imgdii=cnXUcaWUGQqbmM

Spriet, C. (2013). *We werden honderd jaar ouder*. Uitgeverij Davidsfonds

Stichting Centrum '45 (2009). *Zorg en behandeling na oorlogse generatie. Getroffen ouders, getroffen kinderen* [Patiënten informatiebrochure]. Noordwijkerhout: Oegstgeest. Druno en Dekker drukkers.

Swaab, D. (2016). *Ons creatieve brein- hoe mens en wereld elkaar maken*. Amersfoort: Wilco

Swildens, L., Frankl, V. (2013). *De zin van het bestaan*. Rotterdam: Uitgeverij Donker B.v., uitgeversmaatschappij Ad.

Survey (2019). *Gevolgen na WO I en WO II. Ondergaan de generaties kinderen, kleinkinderen van nog de (indirecte) invloed na afloop wereldoorlogen*. Te raadplegen bij oud-strijdersbond vzw ' De vrienden van het Onze-Lieve-Vrouwehoekje' te Oud-Stuivekenskerke.

Taskforceliberty (z.d.) Genk, 2 oktober 1944, het noodlot slaat toe. [Foto 12] geraadpleegd op 6 december 2019 via <http://www.taskforceliberty.be/genk-2-oktober-1944-het-noodlot-slaat-toe/>

Tatu, L., Bogousslavsky, J. (2018). *Schrijvers als Shell Shock getuigen tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Geraadpleegd op 29 oktober 2019 via <https://www.ncbi.nlm.nih.gov.ezp.odisee.be/pubmed/30336479>

Tatu, L., Bogousslavsky, J. (2014). *Psychothersten in de eerste wereldoorlog. Hysterie gaat ten oorlog*. Geraadpleegd op 29 oktober 2019 via <https://www.ncbi.nlm.nih.gov.ezp.odisee.be/pubmed/25273498>

Temmerman, J. (2014). *Een stroomversnelling in de medische wetenschap wat de oorlog ons bracht*. Geraadpleegd op 12 januari 2020 via https://www.standaard.be/cnt/dmf20140717_01182265

Thunissen, M. (2005). *Intieme oorlog. Symposium Lorentzhuis. Haarlem, 21 april 2004*. Geraadpleegd op 31 december 2019 via <https://link-springer-com.ezp.odisee.be/article/10.1007/BF03062128>

Transculturele zorg aan vluchtelingen herstel in dialoog. (2019). Geraadpleegd op 25 oktober 2019 via <file:///C:/Users/MijnPC/Downloads/West-Vlaanderen%20Poelkapelle%2006.11.18.pdf>

Transmemo. (2019). Geraadpleegd op 19 oktober 2019 via https://www.belspo.be/belspo/brain-be/projects/TRANSMEMO_nl.pdf.

Troepenkinderen (2019). [foto]. Geraadpleegd op 31 december 2019 via https://nl.wikipedia.org/wiki/Troepenkinderen,_pupillen_en_cadetten#/media/Bestand:Groepsfoto_van_Pupillen_van_1892.tif

van Bergen, L. (2014). *Over Shellshock, d'n klop en Kriegsneurose*. [Leidschrift]. Geraadpleegd op 29 oktober 2019 via <https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/73128/29-02-vanbergen-overshellshock.pdf?sequence=1>

Van Crombrugge, H. (2009). *Ouders in soorten*. Antwerpen-Apeldoorn: Garant.

Vandenbergh, B. (z.d.). *Militaire waarden*. Geraadpleegd op 31 december 2019 via http://www.irsd.be/website/images/livres/rmb/02/RMB_2_bart%20vandenbergh.pdf

Van den Ven, L. (2019). *Trauma en ouderenzorg*. Geraadpleegd op 23 februari 2020 via <https://books-google-be.ezp.odisee.be/books?hl=nl&lr=&id=5uSVDwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PA59&dq=trauma+bij+ouder>

[en+Luc+van+den+Ven&ots=uXWa6uW4qj&sig=7Nvu1YVJvGHqcKXgNIZ6zDa43dE#v=onepage&q=t-rauma%20bij%20ouderen%20Luc%20van%20den%20Ven&f=false](https://www.google.be/search?q=en+Luc+van+den+Ven&ots=uXWa6uW4qj&sig=7Nvu1YVJvGHqcKXgNIZ6zDa43dE#v=onepage&q=t-rauma%20bij%20ouderen%20Luc%20van%20den%20Ven&f=false)

Van den Ven, L. (2019-2020). *Troost. Over ouderdom, zorg en psychologie*. [syllabus]. Hoger Instituut Schaarbeek: Studiegebied Gezinswetenschappen.

Van Loo, F. (z.p.). [foto 6]. *De Vaandel dragers, met 'eer' en trots altijd aanwezig op het eerbetoon*.

Van Renterghem, Y. P. (2014). *Troep kinderen – pupillen en cadetten van de lever van 1838 tot 1945*. Geraadpleegd op 12 januari 2020 via https://bel-memorial.org/books/Troepkinderen_pupillen_en_cadetten_van_het_leger_van_1838_tot_1945.pdf

Verplancke, M., Dejaeghere, A., Schepers, S., Alstein, M. (2017). *Vroeger gaat niet over. Herinneringseducatie als pedagogisch praktijk*. Tielt: Lannoo

Verstraete, P., Van Everbroeck, C. (2014). *Verminkte stilte. De Belgische invalide soldaten van de Grote Oorlog*. Ieper: In Flanders Field museum

Volkskrant. (z.d.). *Vietnamoorlog en zijn gevolgen*. [Foto 9]. Geraadpleegd op 4 december 2019 via <https://www.google.be/search?q=vietnamoorlog+en+zijn+gevolgen&tbm=isch&tbs=rimg:CURNN TNHFnl4ImDDREdTzo3l 1RnOfX54IQDBI-adM4y 15C09iK2VGmAS1nwpRXdsXF0YY3UO0nJ0cZzXtEEwYArVr-sQzO92zu10M0 1bJeh3q1hOXLmgw4cPE6KQIEviC 1WRgP 11QHTaV24qEgnDREdTzo3l 1RGQoqEHQIF85yoSCRnOfX54IQDBEFKFOF9mJB00KhJI-adM4y 15C0ROlbKQgirzpQqEgk9iK2VGmAS1hFA-vukW3ykPSoSXCWpRXdsXF0YEXaxbGEHIGTdKhIJY3UO0nJ0cZwR-1BrxKcEXXwqEgnXtEEwYArVrxG 1YxL 1zXjOlioSCesQzO92zu10ESvbn 1tssVhyKhIJM0 1bJeh3q1gRQZdOyMajZbMqEgIOXLmgw4cPEXEFJQm7Ypz-RCoSCaKQIEviC 1WRERYXU8Zrodv0KhIJgP 11QHTaV24RSylwV0nM6Xw&tbo=u&sa=X&ved=2ahUKewjFk-iCiZzmAhXChqQKHVldAewQuIBegQIARAv&biw=1280&bih=562&dpr=1.25#imgsrc=Y3UO0nJ0cZxvTM:>

Vos, P. (2019). *Het gedeelde verhaal van een beschadigde moraal* [Brochure]. Congres Nederland: Protestantse Theologische Universiteit

Vrij Vaderland. (z.d.). Geraadpleegd op 19 oktober 2019 via <http://www.vrijvaderland.be/nl>

Vrints, A. (2014). *Eenheid in verdeeldheid: spanningsvelden in België tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Geraadpleegd op 01 januari 2020 via <https://biblio.ugent.be/publication/5734349/file/5734352.pdf>

Vrints, A., Schoups, M. (2019). *'100 jaar geleden: de Belgische oud-strijders eisen hun plaats op*. Geraadpleegd op 30 oktober 2019 via <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/drafts/Wetenschap/100-jaar-geleden-de-belgische-oud-strijders-eisen-hun-plaats-op/>

VRT (2019). *Hoe permeke het gemis van zijn krijgsgevangenen zoon stiekem schildert*. [Foto 20] Geraadpleegd op 9 mei 2020 via <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2019/10/21/hoe-permeke-het-gemis-van-zijn-krijgsgevangenen-zoon-stiekem-schil/>

Vuurwacht. (z.d.). Geraadpleegd op 03 december 2019 via <http://www.vuurwacht.be/drama-laplasse/>

Wereldoorlog één. (z.d.). *Wereldoorlog* / [foto]
https://www.google.com/search?q=foto%27s+wereldoorlog+1+loopgraven&sxsrf=ACYBGNROMtT05ngougwrLUUzv0V4n7hgbA:1574581065530&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=2ahUKewivx9Llq4LmAhUJA2MBHazbDqkQ_AUoAXoECAwQAw&biw=1712&bih=862#imgrc=dDHFbTW2GVp82M:
M:

Wikipedia. (z.d.). *Groepsfoto van Pupillen 1892*. [foto 23]. Geraadpleegd op 9 mei 2020 via https://nl.wikipedia.org/wiki/Troepenkinderen,_pupillen_en_cadetten

Wo1. (z.d.). *Tentoonstelling naar school zelfs in oorlogstijd*. Geraadpleegd op 18 mei 2020 via <http://www.wo1.be/nl/jewaserbij/7049/tentoonstelling-naar-school-zelfs-in-oorlogstijd>

WO2 (z.d.). *Rituelen en verwerking meerwaarde rituelen moral injury*. [Foto 14]. Geraadpleegd op 10 mei 2020 via <https://www.tweedewereldoorlog.nl/onderzoekuitgelicht/rituelen-en-verwerking/meerwaarde-rituelen-moral-injury/>

Wortelen in nieuwe aarde (2019). *Wortelen in nieuwe aarde* [vertelkaarten]. Schaarbeek: Odisee Kenniscentrum Gezinswetenschappen.

Bijlagen

Bijlage 1: Vragen van de enquête

Alle gegevens zijn in het bezit van de schrijver van deze bachelorproef.

Een kopie van de survey is in bezit bij de volgende instanties:

- de oud-strijdersbond vzw 'De vrienden van het Onze-Lieve-Vrouwehoekje' te Oud-Stuivekenskerke`
- FARO
- CEGESOMA

Een kopie van het statistisch jaarboek van België en Belgisch Congo 1915-1919 en het statistisch jaarboek van België en Belgisch Congo 1941 is in het bezit bij de oud-strijdersbond vzw 'De vrienden van het Onze-Lieve-Vrouwehoekje' te Oud-Stuivekenskerke`

Bijlage 2: Projectvoorstel

Slide 1

De vzw 'De vrienden van het Onze-Lieve-Vrouwehoekje' te Oud-Stuivekenskerke heeft sinds 1954 tot doel de herinnering aan de gesneuvelde Belgische soldaten in ere te houden, alsook het oorlogsoord te behouden. Het projectvoorstel dient om zijn infrastructuur te verbeteren, met het oog op het recreatieve en educatief belang ervan. De vereniging staat onder de Hoge Bescherming van H.M. de Koningin en dankt haar naam aan de gedenkkapel 'Onze-Lieve-Vrouw van de Zege' die in 1923 werd opgericht. In 2005 werd de site opgenomen in de inventaris van onroerend erfgoed.

Naar aanleiding van de herdenking 75 jaar WO II plaatste de VRT met de reeks 'Kinderen van het verzet – Ten oorlog en Nachtwacht – We gaan verkeerd om met de Holocaust' het thema van de verwerking van de oorlogen weer op de agenda. Mensen getuigen zoveel jaren later, via verhalen, foto's, brieven, ... over hun gestorven familieleden en zichzelf. Sommige verhalen kleven aan hun lichamen en blijven doorleven. Hun gestorven familieleden hadden op hun beurt vaak ook al te maken met een (groot)ouder als burger, dienstplichtige of militair, actief tijdens de oorlog van '14-'18. De verwerking van de eerste oorlog vloeit automatisch over in die van de volgende.

De bestuursleden van de vzw komen in contact met de nageslachten van mensen die een en/of twee wereldoorlogen meegemaakt hebben. Er werd veel geschiedenis geschreven over de feiten, maar weinig tot niets over de beleving. Sommige gezinnen hebben patronen, trauma's meegenomen in hun eigen leven, dat noemt men in de psychologie "intergenerationele transmissie van trauma". Dit thema werd door een bestuurslid uitgediept voor haar bachelorproef.

Er blijken heel wat redenen om dat te doen: wie zijn verleden niet kent, heeft geen toekomst. We mogen de gruwelen van beide wereldoorlogen niet vergeten. Ook voor de slachtoffers bij wie de gevolgen van de Tweede Wereldoorlog nog niet verwerkt zijn, kan dit proces heilzaam zijn. Een goed uitgebalanceerde herinneringseducatie kan ook een dam opwerpen tegen enkele kwalijke

uitwassen van onze tijd als de toenemende individualisering en de groeiende radicalisering en de opkomst van extreemrechts. Ze kan ook het vredesbewustzijn en -activisme versterken. Ook nu worden we haast dagelijks geconfronteerd met oorlogen en aanslagen wereldwijd, en met het menselijk leed dat die teweegbrengen, o.a. een grote vluchtelingenstroom.

Slide 2

De organisatie wil haar maatschappelijke, culturele functie van herinneren/ herdenken vervullen met een nieuwe wijze van herinneringseducatie. Mensen worden uitgenodigd om, vanuit hun eigen kunnen, creatief bij te dragen aan de plechtigheden: met een kunstwerk, door een gedicht voor te dragen, muziek of zang ten beste te geven, enz.... Er wordt ook een moment van stilte gehouden.

Slide 3

De organisatie wil nabestaanden van wereldoorlogen samenbrengen en een brug maken naar alle mensen, oud of jong, met of zonder beperkingen, vanuit een grote diversiteit, ... om het collectieve leed van België in onze vrije tijd te laten herdenken, herinneren en bewaren.

Slide 4

De vzw verbindt mensen door het delen van hun narratieve verhalen tijdens de plechtigheden onder de vorm van kunst, voordracht, muziek, poëzie,... of gewoon door aanwezig te zijn.

Slide 5:

Verbinding – kritische en laboratoriumrollen.

De vzw ziet het organiseren van collectieve verwerking van oorlogsleed als een maatschappelijke kwestie. Samenkomen is de eerste stap om verbinding te maken met anderen. Enkele getroffen en kunnen niet onmiddellijk deze stap zetten en uiten zich in het begin, anoniem, via een kunstwerk voor tijdens de plechtigheden. Na de plechtigheid worden foto's gemaakt. Achteraf kan de vzw iemand naar de persoon in kwestie sturen, om een gesprek aan te gaan en de persoon uit te nodigen voor een volgende plechtigheid. Heel belangrijk is het aan te geven: 'je mag er zijn', 'je bent uniek'.

Slide 6 – 7

De vzw is een Vaderlandslievende Vereniging, en werkt zowel op regionaal als bovenlokaal niveau met zijn structuren en karakteristieken. De vzw verbindt zich ertoe om de vernieuwde herinneringseducatie 'remember – re-remembering' voor te stellen aan scholen, verenigingen, vzw's en instellingen. Ze zal wijzen op haar nieuwe bijdrage in de aanpak van de complexe psychologische problematiek die door oorlogservaringen kan ontstaan en die generaties verder

kan doorwerken. Een extra doel is zorgen voor een weefsel van relaties dat vorm kan geven aan plechtigheden.

Alternatieve voorstellen

In deze precaire coronatijden moet uiteraard ook aandacht gaan naar de regels van social distancing. De militaire politie kan worden ingezet aan de ingang van iedere plechtigheid. De genodigden zowel als de aanwezige burgers moeten een ticket kunnen voorleggen. De plaatsen zijn genummerd, met bewaring van de nodige afstand. De groep Vaandeldragers zou naast handschoenen ook een mondmasker kunnen dragen met de Belgische kleuren.

Tijdens de samenkomsten kan toch een samenhangigheid gevoeld worden. We positioneren ons in deze multidisciplinaire context en staan plichtsbewust stil bij het nieuwe trauma, de ontwrichtende werking van het coronavirus. Wat doet het trauma met ons, met jou? Corona katapulteert ons noodgedwongen naar de pandemie van de 'Spaanse Griep die zich op het einde van WO I uitzaaide en wereldwijd drie uitbraakgolven kende.

De plechtigheden hebben een plek in Oud-Stuivekenskerke. Grootouders en ouders met hun kinderen worden 'outreached' benaderd met de vraag knutselwerkjes te maken uit 'de oude tijd' zoals hoedjes van papier, vredesduifjes te knippen uit krantenpapier, plastic flessen te decoreren, schilderijtjes te maken, ... allerlei manieren om creatief te werk te gaan. Zo kunnen we waarden van vroeger activeren en de gangbare spelregels van de moderne tijd vervangen door nieuwe, die meer solidair zijn en die kan bijdragen aan een betere toekomst (door bv. de oude spelletjes van vroeger boven te halen, wegwerpverpakking herbruikbaar te maken, ...). De vzw zou met dat projectvoorstel een expliciete taak krijgen om aan 'collectieve' ondersteuning te doen.

Oorlogen worden algemeen herdacht, maar er is bijzonder weinig of geen oog voor de complexe problematieken die oorlogservaringen met zich meebrengen. Rond de data waarop oorlogen herdacht worden speelt herinneringseducatie zich af in een publieke ruimte die wel oog heeft voor hedendaagse en vergelijkbare uitdagingen. Mensen en gezinnen die de herinneringen meevieren mogen geen 'onbeschreven blad' zijn. Die mensen, gezinnen maken juist deel uit van de geschiedenissen. Bij het opzetten van de herinneringsmomenten en -educatie wordt meer aandacht besteed aan dit intergenerationele 'mijnenveld'.

Tijdens de plechtigheden beluisteren de mensen de narratieve poëzie en bekijken ze de kunstwerkjes, met klassieke muziek op de achtergrond. Op die manier wordt maximaal op de betrokkenheid ingezet. De oude waarde van het collectieve leed met elkaar te delen staat haaks op het succes en prestige waar iedereen nu naar streeft. Onze maatschappij is geëvolueerd naar een maatschappij die gericht is op het "ik", terwijl een problematiek het best benaderd wordt vanuit een groepsgevoel 'Samen kunnen wij dit'.

Slide 8

Om dit project duurzaam te maken zou een aanpassing nodig zijn van de folders. Een andere optie is bv. tekenwedstrijden organiseren rond het oorlogsthema, een online-enquête opstellen met reflectievragen. Aan de hand van de antwoorden maakt de vzw haar evaluatie op met als doel de acties te verbeteren, te vernieuwen.

Slide 9

De vzw zou in de toekomst mensen sensibiliseren door hen bewust te informeren over situaties tijdens de oorlogen, welke gevolgen die hebben voor de volgende generatie. Tijdens de plechtigheden denken we ook aan de militairen die opereren in het buitenland. Dat zijn de mensen die hun gezin achterlaten en het gemis soms heel intens beleven, bv. tijdens de kerstperiode. Een kerstkaart of knutselwerkje opsturen naar de eenheid, dat de verbondenheid met hun familieleden en/of vrienden versterkt, is een klein gebaar, dat wonderen kan doen.

Slide 10

In Nederland is er al een organisatie, de informele lijn 'de Basis, WO II', die hulp biedt aan de 1^e en 2^e generatie oorlogsgetroffenen van WO II. In België bestaat er nog geen onderneming voor oorlogsgetroffenen van WO I en WO II. Het projectvoorstel 'remember – re-membering', WO I en WO II kan generaties samenbrengen, ondersteunen, en sociale innovatie kan de duurzaamheid bij de huidige generatie bevorderen. Gebroken gezinnen, gebroken mensen hebben soms nood aan een luisterend oor. De vzw kan een ondersteuning bieden aan de tweedelijnhulp met onbenoembare wachtlijsten. Ook militairen die na een missie de oorlog niet meer uit het hoofd krijgen - in medisch jargon heet dat PTTS en/of moral injury - mogen niet vergeten worden.

Tot slot beschrijf ik nog eens de narratieve benadering die in de toekomst van toepassing kan zijn. Ik wil als toekomstige gezinswetenschapper, hulpverleenster er expliciet voor waarschuwen dat het voorstelproject niet mag ingezet worden voor enig winstbejag. Het is louter geïnspireerd door plichtsbesef en solidariteit tegenover mensen die ons land gediend hebben en daar generaties lang de gevolgen van dragen.

Als het voorstel een extra koker, 'veteranenloket' te verbinden aan de vereniging, in aanmerking komt voor subsidiëring, wordt het geld ingezet voor de folders en het knutselgerief voor het creatieve werk rond de plechtigheden, de inzet van carpoolers en vrijwilligers, de professionele ondersteuning door stagiair-hulpverleners stagiair-juristen en hulpverleners met een vrijwilligersstatuut, het onderhoud van het monument, ondersteuning Koninklijke postzegelclub van de Westhoek, goede doelen ondersteunen, enz. Het structuurproject kan naar de toekomst toe een denkpiste zijn om over te gaan tot een middelenproject.

Narratieve benadering beschreven in de bachelorproef

Dichtbij de leefwereld van de oorlogsgetroffenen blijven, tijd nemen om mensen te leren kennen, vertrouwen op te bouwen en hun verhaal te laten vertellen kan van groot belang zijn voor de getroffen. Dat kan op vele vlakken: vaardigheden ontdekken, vriendschappen opbouwen, empowerment door het participatief traject, ...

Ik hoop dat ik met deze presentatie heb kunnen verduidelijken welke organisaties er al bestaan, waar er nog veel nood is en op welke manier we aan de noden van deze mensen tegemoet kunnen komen via de vzw.

Bijlage 3: PowerPoint

Slide 1

Bron: O-L-Vrouwenkoepel Oud Sint-Vincentkerk (oorlogstoestand Sint-Vincentkerk, z.d.)

- Herdenken en (her)denkingen aan het collectieve leed

Slide 2

De maatschappelijke & culturele samenkomsten
om de gesneuvelden soldaten
het leed van België tijdens wereldoorlogen te herdenken

Foto's: Rechtsigheden (Van Lee, z.p.)

- De eerbetuiging
- Met de Vaandels erbij

Slide 3

Visie van de organisatie

De vzw 'De vrienden van het Onze-Lieve-Vrouwehoekje' te Oud-Stuivekenskerke vormt een brug naar alle mensen
Foto's: Plechthelden (Van Loo, z.p.)

Slide 4

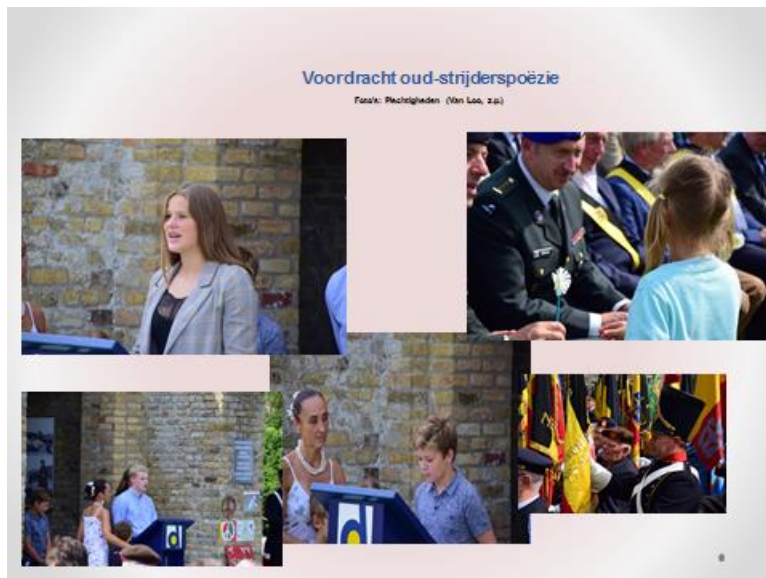
Missie van de organisatie

De organisatie verbindt mensen
Foto's: Plechthelden (Van Loo, z.p.)
Gedichte: Herdenking van de bevrijding WOII (Cogghe, z.p.)

Slide 5

Slide 6

Slide 7

Slide 8

Slide 9

Knutselwerkjes
BUITENLANDSE OPERATIES

Foto: Knutselwerkjes kinderen – speelpleinwerking Nieuwpoort (©Coga, 2019)
Foto: War and moral injury (Foreign Policy Injury – (FPII, z.d.)

Slide 10

VOORSTEL
EXTRA KOKER
VETERANENLOKET

***

Bronnen:
Coga, N. (z.d.). Gedichte Herdenking van de bevrijding WOII.
Coga, N. (2019). Knutselwerkjes kinderen – speelpleinwerking Nieuwpoort.
Figurat, I. (z.d.). Rhinoceros voor. Geradspeelgoed op 11 mei via <https://www.rhinoceros.nl/geradspeelgoed-op-11-mei/>.
Foreign Policy Injury (FPII). (z.d.). (Foto) War and moral injury.
Geva Wetz, (z.d.). Geva Wetz voor. Geradspeelgoed op 11 mei via <https://www.gevawetz.nl/geradspeelgoed-op-11-mei/>.
Nelson, E. (z.d.). Samen met de Lay-out: Kinderen's postzegel van de Tweede Wereldoorlog.
Opa-Geva-Frouwehoekje (z.d.). (Foto) Geradspeelgoed op 11 oktober 2019 via <https://www.opa-geva-frouwehoekje.nl/geradspeelgoed-op-11-oktober-2019/>.
Plichtigheden (z.d.). (Foto) Van Lee, z.p.
Vrijv. (z.d.). (Foto) Vrijv. Oorlog. Geradspeelgoed op 11 mei via <https://www.vrijv.nl/geradspeelgoed-op-11-mei/>.